

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय सोळावा

मावळवितु विश्वाभासु । उचळ उदैजेला चंडांशु ।
अद्रयाअब्जिनीविकाशु । चंदु आतां ॥ १ ॥

जो अविद्ये राती रुसौनियां । गिळी ज्ञानअज्ञानाचिया चांदणियां ।
जो सुदीनु करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा ॥ २ ॥

जेणें विचळतिये सवळे । लहून आत्मज्ञानाचे डोळे ।
सांडिति देहअहंतेचें आंचिसाळें । जीवपक्षी ॥ ३ ॥

लिंगदेहकमळाचां । पोतिं वेचतेया चिद्भ्रमराचां ।
बंदिं मोक्षु जेयाचां । उदैला होये ॥ ४ ॥

शब्दाचिया अशंकडी । भेदनदीचां दोहीं थडीं ।
आरडांतें विरहवेडीं । बुद्धिं बोधीं ॥ ५ ॥

तें याचकाचें मिथुन । सामरस्याचें समाधान ।
भोगावि जो चिद्गन- । भवनदिया ॥ ६ ॥

जेणें पहालेनि पाहाटे । भेदाची चोरवेळ फीटे ।
रीगति आत्मानुभववाटे । पंथिक योगी ॥ ७ ॥

जेयाचेनि विवेककिरणसंगे । उन्मेखसूर्यकांत-स्फुलिंगें ।
दीपले जाळीति दांगें । संसारार्चीं ॥ ८ ॥

जेयाचा रश्मिपंजु निबरु । होंतां स्वस्वरूपउबारीं स्थीरु ।
ये महासिद्धिचा पूरु । मृगजळाचा ॥ ९ ॥

जो प्रत्यबोधाचेचा माथेया । सोहंतेचां मध्यान्हीं आलेयां ।
लपे आत्मभ्रान्तिक्षाया । आपणपां चि ॥ १० ॥

जगदूपी भास नाहीसा करून अद्वैतरूपी कमलाला उमलविणारा
हा श्रीगुरुरूप चित्तसूर्य उगवला आहे. त्यालाच वंदन करू,

हा ज्ञानसूर्य अविद्यारूप रात्र नाहीशी करून, ज्ञान व अज्ञानरूपी
चांदण्या नाहीशा करतो आणि ज्ञानवंतांसाठीं स्वबोधाचा सुदिन करतो.

पहाटेस ज्याचा उदय झाल्यावर प्रकाशित होणाऱ्या प्रातःकाळीं आत्मज्ञानरूपी
दृष्टीमुळे जीवरूपी पक्षी देह हा मी आहे, अशा धारणेची घरटीं सोडून जातात.

ज्या आत्मज्ञानरूपी सूर्याच्या उदयाबरोबर वायनात्मक देहरूपी कमलाच्या
कोषांत जो चिद्भ्रमर अडकला होता, त्याची त्या बंदिवासातून मुक्तता होते.

भेदभावनेच्या नदीच्या दोन्ही तीरांवर अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळे परस्परचा वियोग
होऊन न भेटता आल्यामुळे विरहाने वेडे होऊन चक्रवाक पक्षी कधींचे ओरडत आहेत,

त्या बुद्धिबोधरूपी चक्रवाक जोडप्याला तो गुरू म्हणजे चित्तरूपी
मोठा दीपच असल्यामुळे पूर्ण ऐक्याचा लाभ करून देतो,

ज्या सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदबुद्धीची चोरवेळ नष्ट होते. व परमार्थ
मार्गाने जाऊ पाहणारे वाटसरू जे योगी, अत्मानुभवाच्या वाटेनें निघतात.

ज्याच्या विवेक-किरणांची संगति लाभली असतां उन्मेषरूपी सूर्यकांत
मण्यावर ठिणगी प्रज्वलीत होऊन तीमुळे संसाराची अरण्ये पेटून उठतात.

ब्रह्मस्वरूपी माळ जमिनीवर, त्या सूर्याचे तीव्र किरण पडत
राहिले की महासिद्धीचा जो जगदूप पूर येतो ते मृगजळ होय,

जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहंरूपी मध्यान्हीला तळपू लागला असतां,
शिष्याची मी देह आहे, ही भ्रान्तीची छाया, सहजच पायांतलीं हारपते.

तेव्हाळिं विश्वस्वप्ने सहितें । कोण अन्यथामतिनिदेतें ।
सांभाळि नुरे चि जेथें । मायाराति ॥ ११ ॥

ह्यणौनि अद्वयबोधपाटणीं । महानंदाचिया दाटणीं ।
मग सुखानुभौ तिहिं घेणीं । मंदवो लागे ॥ १२ ॥

किंबहुना ऐसैसैं । मुक्तातें कैवल्यसुदिसैं ।
सदा लाहिजे कां प्रकाशें । जेयाचेनि ॥ १३ ॥

जो निजधामव्योमिचा रा३० । उदैला चि उदैजतखें३० ।
फेडी पूर्वादिदिशांचा ठावो । उदोअस्तूंचा ॥ १४ ॥

न दिसणें दीसणेनसिं मावळवी । दोहों झांकलें सैध पघळवी ।
काइ बोलों आघवी । उखा चि ते आनी ॥ १५ ॥

तो अहोरात्राचा पैलकडु । कोणें देखावा ज्ञानमार्तडु ।
प्रकाशयेंविण सुरचाडु । प्रकाशाचा ॥ १६ ॥

तेया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ती । आतां नमो चि ह्यणें पुडुतीं ।
जो बाधकां येइजताहे स्तुती । बोलाचिया ॥ १७ ॥

वेदांचें मान पाउनियां । स्तुती तरि एइजे चांगावेया ।
जरि स्तव्यबुद्धिसिं लया । जायिजे कां ॥ १८ ॥

जो सर्व नेणियां जाणिजे । मौनाचिया मिठिया वर्णिजे ।
काहिं चि नोहुनि आणिजे । आपणेयां जो ॥ १९ ॥

जेया तुझेया उदेशासाठिं । पश्यंती मध्यमापोटीं ।
सूनू परेसीं हीं पाठीं । वैखरी विरे ॥ २० ॥

तेया तूतें मीं सेवकपणें । लेवचिं बोलिकेयां स्तोत्रांचें लेणे ।
हे उपहासाचें हीं ह्यणतां उणे । अद्वयानंदा ॥ २१ ॥

तेव्हा मायाभ्रांतिरूप रात्र मुळीच उरत नाही. मग विश्वरूपी
स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूप निद्रेचा, कोण सांभाळ करणार आहे ?

म्हणून अद्वैतज्ञानरूपी नगरांत जिकडे तिकडे आनंदच खचून
भरल्यामुळें सुखानुभवाच्या देण्याघेण्याचा व्यवहार क्षीण होऊ लागतो,
किंबहुना ज्याच्या प्रकाशामुळें अशा प्रकारें, मुक्त
कैवल्याचा शुभ दिवसाचा निरंतर लाभ घडतो,

जो आत्मभावरूपी आकाशाचा स्वामी आहे तो आपल्या स्वरूपानें नेहमी उगवलेलाच आहे.
आणि उदयतांक्षणीं पूर्वपश्चिम दिशांसह उदय आणि अस्त असे वेगळे उरूच देत नाही
पदार्थाचे दिसणे न दिसणे हे दोन्ही नाहीसे करून त्यांनी झांकलेलें आत्मतत्त्व मात्र
अत्यंत स्पष्टपणें प्रत्ययाला आणून देतो. फार काय सांगू ! तो प्रातःकाल अपूर्वच आहे.

जो, रात्र व दिवस या साक्षेप भावापलीकडला, तो ज्ञान सूर्य आहे जो दुसऱ्या
प्रकाशा शिवाय स्वयंप्रकाशित असतो. तो ज्ञानरूपी सूर्य कोणी पाहावा.

श्रीगुरूंची शब्दांनीं केलेली स्तुति ही बाधक होत असल्यामुळें
त्या ज्ञानमार्तड श्रीनिवृत्तिनाथांना, मी पुन्हा पुन्हा वंदन करतो,

गुरूंचा महिमा पाहिला असतां जर स्तवन, स्तविता व स्तव्य या तीन
घटकांचा लय झाला पाहिजे. तरच स्तुति चांगल्या रंगारूपास येते.

काही न जाणता ज्याला जाणावे, व मौनाला नाहीसैं करून ज्याचें वर्णन
केलें जातें व काहीही न होणे म्हणजे आपण त्याच्याजवळ जाणे आहे

त्या तुमचें गुरुराजांचें स्तुती करण्याच्या हेतूनें, वैखरी उद्युक्त होते, पण
ती मध्यमा व पश्यंती या वाचा पोटांत घालून, नंतर परेसह नाहीशी होते.

आपल्या ठिकाणी सेवकपणा घेऊन शाब्दिक स्तोत्राचे साजानें सजवीत
आहे; तर हें माझे सहन करावें असैं म्हणणेंही म्हणजे अद्वयानंदास उणें येतें.

अध्याय सोळावा

परि रंके अमृतसागरु । देखिलेयां पडे उचिताचा विसरु ।
मग करुं धांचे पाहुणेरु । शाकांचा तेया ॥ २२ ॥

तेथ शाकु किरु बहुतु ह्यणावा । तेयाचा हर्षवेगू चि तो घेयावा ।
उजळू दिव्यतेचा हाथैवा । ते भक्ति पाची ॥ २३ ॥

बाळा उचित जाणणें होये । तरि बाळपण चि कें आहे ।
परि साच चि एरि माए । ह्यणौनि तोषे ॥ २४ ॥

हां गा गांवरसेया भरलें । पाणी पाये देंत वरि आलें ।
तें गंगा काडू देखिलें । आनी दीठी ॥ २५ ॥

जी चांगु कैसा अपकारु । किं तो मानूनि प्रियउपकारु ।
तोषे चि ना सारंगधरु । पूतनेसि ॥ २६ ॥

कां आंधारेनि खतैलें अंबर । जालेयां दिवसनाथा समोर ।
तेणें तें परतें सर । ह्यणितलें कायी ॥ २७ ॥

तेचि भेदबुद्धिचिये तुळे । घालूनि सूर्यश्लेषाचें कांटाळें ।
तूकिलासि तें अल्हें । पुरें करीं जी ॥ २८ ॥

जिहीं ध्यानाचां डोळा पाहिलासि । वेदादि वाचा चानिलासि ।
जें उपसाहिलें तेयांसि । तें आह्वां करीं ॥ २९ ॥

परि आजि मीं तुझां गुणीं । लांचवलां अपराधु न गणीं ।
भलेतें करीं आधधणीं । नूठिं कदा ॥ ३० ॥

मियां गीता येणें नावें । तूझें यश हें अमृत सुहावें ।
वानुं लाधलेति तें दूणेनि थावें । दैवलदैवं ॥ ३१ ॥

माझिया सत्यवाचा तप । केलें बहुत कल्प ।
तेया फळाचें हें महाद्वीप । पातली प्रभू ॥ ३२ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६७९

एखाद्या दरिद्र्यानें अमृताचा सिंधू पाहिल्यावर आनंदाचे भरात त्याला योग्य सत्कार करण्याचे विसरावे आणि त्या बड्या पाहुण्याचे आतिथ्य करण्यासाठी तो पालेभाजी वाढतो

अशा स्थितीत तो भाजीपाला उत्तम म्हणावा, त्याचा आनंदोल्हास गणतीत घेणें हेंच उचित, कुणी सूर्याला काडचार्तीनीं ओवाळूं गेले, तर त्याच्या भक्तीचेच कौतुक करावे.

लहान बालकाला योग्य व अयोग्य हें जर समजलें, तर मग त्याचे बाळपण उरलेंच कुठें ? पण आईला बाळाचे अज्ञानही संतोषकारक होते.

अहो, गावांतील घाणीनें भरलेलें पाणी घेऊन एखादा ओढा धावत गंगेकडे आला तर त्याला गंगा बाजूला सर असें म्हणतें काय ?

महाराज, भृगुऋषीचा केवढा अपराध ! पण भृगूनें मारलेली ती लाथ हा प्रेमाचा उपचार समजून, श्रीचिष्णूं संतुष्ट झाले नाहीत काय ?

किंवा अंधारानें गच्च दाटलेले आकाश सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडानें भरते, त्या वेळेस सूर्यानें अंधारास मागे सर असें म्हटले आहे काय ?

त्याप्रमाणे भेदबुद्धीच्या तराजूने तुम्हाला सूर्याबरोबर पारड्यांत घालून मीं तुम्हां गुरुजनांचें तोल केलें, हा माझा प्रमाद क्षम्य मानावा.

ज्यांनी ध्यानसमाधीच्या द्वारे तुमचें दर्शन घेतलें, ज्या देववाणीने तुमचें वर्णन केलें, त्यांना तू क्षमा केलीस, तशीच मला क्षमा कर

पण मी आज तुमचेगुणवर्णन करण्यात लुब्ध झालो हा आपण कृपा करून माझा अपराध समजूनका तुम्ही वाटेल ते करा. पण मी अर्धपोटीं कधीही उठणार नाही.

मी गीतारूप प्रसादामृताची आवडीने मी त्याची स्तुती करू लागलों, तर माझें दैव दुष्पट जोरानें उत्कर्षाला पावलें.

प्रभो, माझ्या वाचेनें कल्पपर्यंत खरें बोलण्याचें तप आचरलें होतें, त्या तपाच्या फळाचें हें गीतानामक महाद्वीप मला मिळालें.

अध्याय सोळावा

पुण्ये पोसिलीं असाधारणे । तिये तुझे गुण वानणे ।
देउनि मज उरिणे । जालिं आजि ॥ ३३ ॥

जी जीविताचां आडचीं । आंतुडलेयां मरणगाचीं ।
ते अवदशा चि आघची । फीटली हे ॥ ३४ ॥

जे गीतापणे नाचणिगी । जे अविद्या जीणौनि दाटुगी ।
ते कीर्ति तूझी आह्वां जोगी । वानावेया जाली ॥ ३५ ॥

पै निर्धनां घरीं वानवसे । महालक्ष्मी एउनि वैसे ।
तेया ही चरते निर्द्धन ऐसें । ह्मणों ए कायि ॥ ३६ ॥

अंधकाराचेया ठाया । दैवे सूर्यो आलेयां ।
तै आंधारु चि जगा येया । प्रकाशु नोहे ॥ ३७ ॥

जेया देवाची पाहातां थोरी । विश्व परमाणु हिं दशा न धरि ।
तो भोक्ताचेया सरोभरी । नव्हे चि कायि ॥ ३८ ॥

तैस्ये मीं गीता वाखाणीं । ये खपुष्पाची किर तुरंबणी ।
परि समर्थे तुवां सिरियाणी । फेडिली ते ॥ ३९ ॥

ह्मणौनि तूझेनि प्रसादें । मी गीतापद्ये अगाधें ।
निरोपीन जी विशदें । ज्ञानदेउं ह्मणे ॥ ४० ॥

तरि अध्यायीं पन्हरावां । श्रीकृष्णे तेया पांडवा ।
शास्त्रसिद्धांतु आघवा । उगाणिला ॥ ४१ ॥

जे वृक्षरूप परिभाषा । केलें उपाधिरूप अशेषा ।
सद्वैद्ये जैसें दोषां । आंगलीनां ॥ ४२ ॥

आणि कूटस्थु जो अक्षरु । दाविला पुरुषाकारु ।
तेणे उपहिता ही आकारु । चैतन्या केल्या ॥ ४३ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६८०

मी आजपर्यंत बहुत पुण्याई संपादन केली होती, त्या पुण्य कर्मांनीं तुझे
गुणवर्णन हें फळ माझे पदरीं टाकून ती माझ्या ऋणातून मुक्त झाली,

महाराज, जीवदशेच्या रानांतील मरण नामक गाचीं येऊन
पोंचलो पण ती माझी दुर्दशा आज तुम्ही निःशेष नाहीशी केली,

जी गीता या नांवानें प्रसिद्ध आहे, आणि जी अविद्या जिंकून बलिष्ठ
झाली ती तुमची कीर्ती वर्णन करणें माझ्या आटोक्यांत आलें आहे.

असें पहा, ज्याच्या घरीं महालक्ष्मी आपण स्वतःच पाहुणी
म्हणून येऊन पोचली, तर त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ?

अथवा अंधकाराच्या घरीं दैवयोगानें सूर्य पाहुणा आला,
तर तो अंधारच या जगाला प्रकाश होणार नाही काय ?

ज्या दैवाचें थोरपण पाहिलें असतां, हें अनंत विश्वही परमाणूइतकेंसुद्धा
भरत नाही, तो परमात्मा भक्ताचा भाव असेल तसा होत नाही काय ?

त्याप्रमाणें, माझे गीतेचें व्याख्यान म्हणजे आकाशपुष्पाचा वास
घेण्यासारखे आहे. परंतु तुम्हां समर्थानीं तीही माझी हौस पुरी केली आहे.

म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मी तुमच्या कृपेनें
गीतेच्या गंभीर श्लोकांचा अर्थाचे स्पष्ट निरूपण करीन,

आतां, मागील पंधराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं
त्या पांडवाला संपूर्ण शास्त्रसिद्धांत सांगितला.

चांगला वैद्य अंगातील दोषांची जशी चिकित्सा करतो तसें
वृक्षरूपकाच्या परिभाषेनें संपूर्ण उपाधीचें सर्व स्वरूप सांगितलें;

आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा तो पुरुष, त्याचीही लक्षणें
सांगितलीं. त्याने चैतन्याला मायेच्या उपाधीनें आकारास आणलें.

अध्याय सोळावा

पाठिं उत्तम पुरुष । शब्दाचें करुनि मीष ।
दाविलें चोख । आत्मतर्त्या ॥ ४४ ॥

आत्मविषयीं आंतुवट । साधन गा आंगदट ।
ज्ञान होयें हें इं स्पष्ट । चावळलां ॥ ४५ ॥

ह्यणौनि ये अध्याइं । निरूप्य नुरें चि काहीं ।
आतां गुरुशिष्यां दोहीं । स्नेहो लाहाणां ॥ ४६ ॥

एवं येविशिं किर । तेयातें बुझाविलें अपार ।
परि मुमुक्षु इतर । साकांक्ष जाले ॥ ४७ ॥

जे मज पुरुषोत्तमा । ज्ञानें भेटे सुवर्मा ।
तो सर्वज्ञ ते चि सीमा । भक्तीची ही ॥ ४८ ॥

ऐसें जें त्रैलोक्यनायकें । बोलिलें अध्यायांतश्लोकें ।
तेथ ज्ञान चि बहुतेकें । तोषे वानिलें ॥ ४९ ॥

भरुनु प्रपंचाचा घोंटु । किजे देखतां चि देखतेया द्रष्टु ।
आनंदसाम्राज्यीं पाटु । बांधिजे जीवां ॥ ५० ॥

एवढेया लाभाचा उपायो । आनु नाही चि ह्यणे देउं ।
सम्यग्ज्ञाना हो राउं । उपाया पुढुतीं ॥ ५१ ॥

ऐसे आत्मजिज्ञासू जे होंते । तिहिं तोखलेनि चित्तें ।
आदरें तेया ज्ञानातें । चोवाळिलें जीवें ॥ ५२ ॥

आतां आवडि जेथ पडे । तेयाची अवसरि पुढें पुढें ।
रिगों लागे हें घडे । प्रेम ऐसें ॥ ५३ ॥

ह्यणौनि जिज्ञासुचां पैकीं । ज्ञानीं प्रीति होये नां जंव नीती ।
तंच योगक्षेमु ज्ञानाविधिं । स्फुरला चि ॥ ५४ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६८१

उत्तम पुरुष या शब्दाचें निमित्त करून
नंतर शुद्ध जें आत्मतत्त्व, स्पष्ट केलें.

आत्मप्राप्तीकरितां बळकट साधन
जें ज्ञान, आहे हेही भगवंताने सांगितले,

म्हणून आतां या सोळाव्या अध्यायांत काही सांगायचे राहिले
नाही, आतां केवळ गुरुशिष्यांचा स्नेहसंबंधच राहिला आहे.

एकंदरींत, या प्रकरणीं जाणत्यांचे पूर्ण समाधान झाले,
परंतु इतर जे मुमुक्षु होते त्यांची शंका निवारण झाली नाही.

असा जो मी पुरुषोत्तम, त्या मला ज्ञानानें जो ऐक्याला
पावतो, तोच सर्वज्ञ, आणि तोच भक्तीचीही परिसीमा !

त्रैलोक्यनाथ श्रीकृष्णांनीं असें पंधराव्या अध्यायांत शेवटच्या श्लोकांत
वर्णिले, आणि तेथे ज्ञानाची थोरवी अनेक प्रकारांनीं वर्णिली आहे.

प्रपंचाचे मूळ अस्तित्व नाहीसे करून, पाहाणाऱ्या जीवालाच आपल्या आत्म
स्वरूपाचे ज्ञान करून देतें आणि जीवाला आनंदसाम्राज्यावर पड्याभिषेक होतो,

एवढ्या सामर्थ्याचा दुसरा उपाय ज्ञानाचाचून दुसरा नाही; हा
यथार्थज्ञानाचा उपाय सर्व उपायांमध्ये राजा आहे, असें देव म्हणाले.

असे जे आत्मजिज्ञासू होते त्यांनी हे उत्तर ऐकून त्यांना संतोष
होऊन आदरानें त्या ज्ञानावरून आपला जीव ओवाळून टाकला.

आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, ती वस्तू इतर वस्तूंस मागें
सारून वेळोवेळीं पुढें सरून लागते, अशी ही प्रेमाची कथा आहे.

म्हणून, जिज्ञासूपैकी ज्यांना केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, तोपर्यंत ज्ञानाची
प्राप्ती व ज्ञान टिकावे याची शांश्वती, यासंबंधी मनात विचार घोळवित राहतात

अध्याय सोळावा

ह्यणौनि तें चि सम्यग्ज्ञान । कैसेनि होये स्वाधीन ।
जालेयां वाडजतन । केचि निफजे ॥ ५५ ॥

कां उपजों चि जेणें न लाहे । जें उत्पन्न हीं अघ्हांटा सुये ।
तें ज्ञान काइ वोखटें आहे । हें जाणाचें ॥ ५६ ॥

मग जाणों तेयाचें चीरुं । तेया ही वाटवाहाणी विचारुं ।
ज्ञाना हित तें चि करुं । सर्वभाचें ॥ ५७ ॥

ऐसा जिज्ञासु तुहीं समस्तीं । भावो जो धरिला असे चितीं ।
तो पुरवावेया लक्ष्मीपती । बोलिजैल ॥ ५८ ॥

ज्ञानासि पुनर्जन्म जोडे । आपली विश्रान्ति ही वरि वाडे ।
जिया संपत्ती तें पवाडे । सांघैल दैवी ॥ ५९ ॥

साहाजे इष्टानिष्टकरणीं । दोघी चि या कवतिकिणी ।
हे नवमाध्यारीं उद्याणीं । केली होंती ॥ ६० ॥

तेथ साउमा घेआवा उवाचो । तंच मांडला आनु प्रस्ताउं ।
तरि त्या प्रसंगें देवो । निरोपितसे ॥ ६१ ॥

तेया निरोपणाचेनि नाचें । अध्यायपद सोळाचें ।
लावणीं पाहातां जाणाचें । मागिलावरि ॥ ६२ ॥

तोरि हें असो प्रस्तुतीं । ज्ञानाचां हिताहितीं ।
समर्था या संपत्ती । दोन्हीं गा ॥ ६३ ॥

जे मुमुक्षां मार्ग बोळावी । मोहोरात्रिची धर्मदिवी ।
ते आदि तंच दैवी । संपत्ति आइक ॥ ६४ ॥

एथ एकु एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ एकिं ।
संपजति ते लोकीं । संपत्ति ह्यणिपे ॥ ६५ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६८२

म्हणून ते यथार्थज्ञान कोणत्या उपायाने प्राप्त होईल आणि
जर झालेंच, तर त्याच्या वाढीसाठीं यत्न कसा घडेल,

अथवा जें ज्ञानास उत्पन्न होऊ देत नाहीं, व उपजताच भलत्या वाटेनें
त्यास घेऊन जातें, असे ज्ञानाच्या विरुद्ध काय आहे, हे कळायला हवें.

मग ज्ञानप्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल त्याला वाटेला लावून, आपण ज्ञानाची
वाट मोकळी करून घेऊ व ज्ञानाला अनुकूल त्याचाच सर्व भावांनीं विचार करूं.

अशा प्रकारची जी इच्छा आपण ज्ञानजिज्ञासू श्रोत्यांनीं जी मनांत शंका आणली
आहे, तीच पुरी करण्यासाठीं भगवान् श्रीकृष्ण आतां भाषण करतील,

जिच्या योगानें ज्ञान चांगलें उत्पन्न होईल, शिवाय आपली विश्रान्तीही
जिच्या योगानें वाढेल, अशी जी दैवी संपत्ती, तिचें वर्णन करतील;

इष्टानिष्ट करणें, हें स्वभावतःच ज्यांचें कौतुक आहे,
व या बद्दल नवव्या अध्यायात आधी निरूपण केले आहेच.

तेथेच सरळ त्यांचे विस्तृत वर्णन करायला हवे होते, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळें
तो तेथे करता आला नाही. तरी या निमित्तें आतां देव विस्तार करीत आहेत.

त्या दोन संपत्तीच्या निरूपणाचे नाच म्हणजे सोळावा अध्याय
होय. त्या निरूपणाच्या संबधानें मागील पंधरा अध्याय झाले,

परंतु हें असो; प्रस्तुत विषयाचा विचार करतां ज्ञानाला इष्ट
किंवा अनिष्ट रूप येण्याला ह्या दोन संपत्तीच समर्थ आहेत.

जी मुमुक्षूंना मार्गानें पोंचवणारी आणि दिव्याच्या ज्योतीप्रमाणें
जी मोहरूप रात्रीचा काळोख उजळते, ती दैवी संपत्ती प्रथम ऐकावी.

जे एकमेकांना पोषक होतात, असे जेथें पुष्कळ पदार्थ एके
ठिकाणीं मिळविले जातात, त्यालाच लोक संपत्ती असें म्हणतात.

दैव-सुखसंभवी । येथ दैवगुण-येकोपजीवी ।
जाली ह्यणौनि जाण दैवी । संपत्ति हे ॥ ६६ ॥

श्रीभगवानुवाच :-

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयम्, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः,
दानम्, दमः, च, यज्ञः, च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवम्

श्री भगवान म्हणाले, अभय, शुद्ध सात्त्विक वृत्ति, ज्ञान व योग यांचे ठिकाणीं एकनिष्ठता,
दातृत्व, दम, यज्ञ, स्वाध्यायम्हणजे स्वधर्माप्रमाणें आचरण, तप आणि सौजन्य.

आतां तेया चि दैवगुणां- । माझि धूरेचा बैसणां ।
बैसे तो आकर्णा । अभय ऐसें ॥ ६७ ॥

तरि न घालुनि महापुरीं । नेघपे बुडणेयांची सियारी ।
रोगु न गणिजे घरिं । पथ्याचिया ॥ ६८ ॥

तैसा कर्माअकर्माचेया मोहरा । उठूं नेंदूनि अहंकारा ।
संसाराचा दरारा । सांडणें कां ॥ ६९ ॥

अथवा अव्ययभावनेचेनि पैस्यें । दुजें मानुनु आत्मा ऐस्यें ।
भवचार्ता देझें दिस्यें । दडवणें जें ॥ ७० ॥

पाणी बुडलूं ये मिठातें । तंव मीठ चि पाणी आते ।
तेचि आपण जालेनि द्वैतें । नासे भय ॥ ७१ ॥

आगा अभय येणें नावें । बोलिजे तें हे जाणावें ।
सम्यग्ज्ञानाचें आघवें । भावणें हें ॥ ७२ ॥

आतां सत्त्वशुद्धि ह्यणिजे । ते पै ऐसी जाणिजे ।
तरि जळे ना विझे । वन्हि जैसा ॥ ७३ ॥

कां पांडिचा वाढि ना मगे । अंघसा तूटि सांडूनि मार्गें ।
माझि हरिणु चंद्र आंगें । जैसा राहे ॥ ७४ ॥

अशी जी दैवयोगानें एके ठिकाणीं असणारी म्हणुन सुख देणारी ती दैव
योगानें एखाद्याला लाभतें, म्हणून हिला इथें दैवी संपत्ती असें म्हटलें आहे.

आतां त्याच दैवी संपत्तीच्या गुणांत, ज्याला अग्रपूजेचा
मान दिला आहे त्या गुणाला अभय असें म्हणतात.

जो महापुरांत उडी घालीत नाही, तर मग बुडण्याची पाळी
येणार कशी ? किंवा पथ्य असेल तेथे रोगाला वाच नसतो,

त्याप्रमाणे चांगले कर्म व अनुचित कर्म करतेवेळीं अहंकार
उत्पन्न होऊं देत नाही, त्याला संसारांचे भय कोठून असणार ?

अथवा अद्वैत भावाच्या चिकासाने जो सर्व जग आत्मस्वरूप
आहे असें मानतो, म्हणून त्याचे भयच निघून जाते तेच अभय होय.

किंवा पाणी मिठाला बुडविण्यासाठीं यावें तों मीठच पाणी होतें,
त्याप्रमाणे आपणच अद्वैतरूप झाले असता भयच नाहीसे होते,

बाबा अर्जुना, अभय या नांवानें ज्याचा उल्लेख केला जातो त्याची
हीं लक्षणें होत, व हा अभय संपूर्ण यथार्थज्ञानाचा रक्षकच होय,

आतां जिला सत्त्वशुद्धी म्हणतात, ती अशा चिन्हांनीं
ओळखावी जशी राखेची उंडी जळत नाही कीं चिझतही नाही,

अथवा शुक्ल प्रतिपदेच्या कलेची वाढ न होऊन, किंवा ज्याप्रमाणे अमावास्येला
झालेला कलांचा ऱ्हास मार्गें टाकून, सूक्ष्म अवस्थेत आपला चंद्रपणा धरून असतो.

ना तरि वार्षिया सांडिली । ग्रीष्में नाही मांडिली ।
ते नदी जैसी निचडली । निजरूपें ॥ ७५ ॥

तैसी संकल्पचिकल्पाची वोढी । सांडूनि रजतमाची कावडी ।
भोगीति निजधामाची आवडि । बुद्धि उरे ॥ ७६ ॥

इंद्रियवर्गे दाखविलेयां । चिरुद्धा अथवा भलेया ।
चिरुद्धा काहिं केलेयां । नुठी चित्ती ॥ ७७ ॥

गावां गेलेयां वल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु ।
भलेतैसा हानिलाभु । न मनी जेवि ॥ ७८ ॥

तेवि स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धि जे ऐस्यें होणें ।
तें सत्यशुद्धि ह्मणे । कंसहंता ॥ ७९ ॥

आतां आत्मलाभाविषिं । ज्ञानयोगामाझि येकीं ।
जे आपुलिया टाकी । हांचे भरे ॥ ८० ॥

तेथ सगळिये चित्तवृत्ती । त्यागु करणें या रीती ।
निष्कामीं कां पूर्णाहुति । हुताशीं जैसी ॥ ८१ ॥

कां साकुळिनें आपुली । आत्मजा कुळिंची दीधली ।
हे असो लक्ष्मी राहिली । मुकुंदिं जेवि ॥ ८२ ॥

तैसेन चिकलेपणें । संयमाग्नीचा वृत्तिकां होणें ।
तो तीजा गुणु ह्मणे । कृष्णनाथु ॥ ८३ ॥

आतां देहें वाचा चित्तें । यथासंपन्नं चित्तें ।
परि जालेया आर्त्तातें । न वंचणें जें कां ॥ ८४ ॥

फूलीं फळीं छाया । मुळीं पत्रीं हीं धनंजया ।
वाटेचा न वंचे आलेयां । रंखु जैसा ॥ ८५ ॥

अथवा वर्षाऋतूतील पूर ओसरला आहे वा ग्रीष्मऋतूतील ओहोटी दिसू लागली
नाहीं, अशा दोन्ही प्रकारांच्या काळीं गंगा जशी आपल्या मूळ रूपांत दिसते,
त्याप्रमाणें, संकल्प व चिकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणीं उरले नाहीत व
रजोगुण व तमोगुणाचे ओझें टाकून आत्मचिंतनांचें प्रेम भोगणारी बुद्धि राहते.

इंद्रियसमूहानें अनुकूल प्रतिकूल विषयांचें दर्शन घडविलें,
असतां, मनाची यत्किंचितही चलबिचल होत नाहीं;

प्रिय पती परगांवास गेला असतां, पतिवियोगाच्या हुरहुरीने पतिव्रतेला
इतर कितीही नुकसान अथवा लाभ हे झालें असतां, ती मनावर घेत नाहीं.

त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धी एकनिष्ठ होणें, याला
सत्यशुद्धी म्हणतात, असे केशिदैत्याला मारणारे श्रीकृष्ण म्हणतात.

आतां आत्मप्राप्तीविषयीं ज्ञान व अष्टांग योग, यांपैकी जें आपल्याला
अनुकूल असेल, त्याची उत्कट इच्छा अंतःकरणांत बाळगणें;

आणि त्या स्थितींत चित्तवृत्तीचा सर्वस्वीं त्याग करणें
जसें निष्काम पुरुषानें अग्नीमध्ये पूर्णाहुती द्याची;

किंवा कुलीन मनुष्यानें आपली कन्या चांगल्या कुळांतच
दिली. किंवा लक्ष्मी भगवंताचे ठिकाणी स्थिर झाली,

त्याचप्रमाणें विकल्परहित होऊन योग किंवा ज्ञान यांच्या ठिकाणी अंतःकरण
लावणे हा दैवी संपत्तीतील तिसरा गुण होय, असे भगवंत म्हणतात,

आतां, आपला वैरीही दुःखात पडलेला पाहून कायाचाचामनाने
व यथाप्राप्तसंपत्तीने त्याच्यशी प्रतारणा न करतां, जें अर्पण करणें;

धनंजया, ज्याप्रमाणे मार्गावर असलेला वृक्ष फल, फळ, छाया, मूळ,
पानें यांपैकी कांहींही वाटेनें जाणारापासून लपवून ठेवीत नाहीं,

अध्याय सोळावा

तैसें मानौनि धनवेऱ्ही । विद्यमानें आपुलां अवसरौं ।
श्रंताचेया मनोहारी । उपेगा जाए ॥ ८६ ॥

तेया नाचें जाण दान । जें मोक्षनिधानिचें अंजन ।
हें असो आइक चिन्ह । दमाचें जे ॥ ८७ ॥

तरि विषयां इंद्रियांचे मिळणीं । जो उद्वैजत सुये विभुटणी ।
तोडिजे खडुपाणी । पारकेयां ॥ ८८ ॥

तैसा विषयजाताचा वारा । वाजों नेंदीं इंद्रियां द्वारां ।
यमें बांधौनि प्रत्यहारा । चोपिजति ॥ ८९ ॥

आंतुला चित्ताचें आंगवेऱ्हीं । प्रवृत्ति पळौनि माघारी ।
आगि सुडजे दाहें द्वारीं । वैराग्याची ॥ ९० ॥

श्वासोश्वासा होउनि बहुवसे । कृच्छ्रादि व्रतें खरपुस्यें ।
उसंतितां रातिदिवस्यें । नाराणुक जें ॥ ९१ ॥

पैं दमु ऐस्यें ह्यणिपे । तो हा जाण स्वरूपें ।
यज्ञार्थु ही संक्षेपें । सांघो आतां ॥ ९२ ॥

तरि ब्राह्मण करूनि धूरे । स्त्रियादिक पैली मेरे ।
माझारि अधिकारें । अपुलालेनि ॥ ९३ ॥

जेया जें सर्वोत्तम । भजनीय देवताधाम ।
तें तेणें यथागम- । विधी यजिजे ॥ ९४ ॥

जैसे द्विजु षट्कर्में करी । शूद्र तेयातें नमस्कारी ।
किं दोघां सरोभरी । निफजे यागु ॥ ९५ ॥

तैसें अधिकारपर्यालोचें । हें यज्ञकरणें सर्वाचें ।
विषफळ आशेचें । नेघपे माजि ॥ ९६ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६८५

त्या प्रमाणें मनापासून धनापर्यंत, जे असेल त्याने, पीडिताच्या
मनीं संतोष उपजेल येणें प्रमाणें त्याला सहाय्य करणें,

त्यालाच दान असें म्हणतात, जे मोक्षरूप संपत्ती
दाखविणारे अंजनच होय. असो आतां दमाचे लक्षण ऐक.

निवळीचे बी घालून गढूळ पाणी जसे स्वच्छ करतात
तसे विषय व इंद्रिये यांचा जो संभवच होऊ देत नाही,

त्या प्रमाणें कोणत्याही विषयाचा वारा इंद्रियांच्या द्वारांत वाहून
देता त्याना त्यांस नियमांनीं जखडून प्रत्याहाराचे स्वाधीन करतो,

चित्ताच्या आंत गढून गेलेली जी प्रवृत्ती, विषयांचा त्याग करून साधकास तिथें सोडून
बाहेर जाते आणि मग त्याच इंद्रियांच्या दाही दरवाजांनीं वैराग्याला आंत घुसतां येते.

श्वासोच्छ्वासाहून पुष्कळ व कडक अशा व्रतांचे आचरण
करतो, आणि तीं आचरत असतां क्षणाचीही विश्रांती घेत नाहीं,

ज्याला दम म्हणतात, तो अशा स्वरूपाचा आहे, याचें लक्षण
नीट ध्यानीं घे, आतां यज्ञाचाही अर्थ थोडक्यांत सांगतों, तो ऐक.

तर मुख्य ब्राह्मणापासून आरंभ करून तों अखेर स्त्रियादिक शेवटा
पर्यंत, आपापल्या अधिकाराप्रमाणे जे जे धर्म आचरणीय असतील,

त्यांतील प्रत्येकानें आपल्याला अत्यंत योग्य असे देवधर्म
असतील, त्यांचे त्याचे त्यांनीं शास्त्रानुसार आचरण करावे,

ज्याप्रमाणें ब्राह्मणांनं षट्कर्माचें आचरण करावें व शूद्र ब्राह्मणाला
नुसता नमस्कार करतो. त्या दोघांनाही यज्ञ केल्याचें पुण्य लाभतें,

त्या प्रमाणें आपापल्या अधिकाराचा विचार करून, सर्वांनीं अपापलें यज्ञ
करावें. मात्र असें करतानां फळाशेचें विष त्यांत कालचितां कामा नये.

अध्याय सोळावा

आणि मी करिता हा भावो । नेंदिजे देहाचेनि द्वारे जाओं ।
नां चेदाजेसि तरि ठावो । होइजे स्वयं ॥ ९७ ॥

अर्जुना एवंसंज्ञ । सर्वत्र जाण यज्ञ ।
कैवल्यमार्गिचा अभियज्ञ । सांघति हा ॥ ९८ ॥

आतां चेंदुवें भुइं हाणिजे । हें नोहे तो हाता आणजे ।
कां सेतीं बीं चिखुरिजे । परि पीकीं लक्ष ॥ ९९ ॥

ना तरि ठेविलें देखावेया । आदरु कीजे दीवेया ।
कां शाखा फळावेया । सिंपिजे मूळ ॥ १०० ॥

हें असो बहू आरिस्या । आपणपेयां दिसावेया जैसा ।
पुडुतीं पुडुतीं बहुवसा । प्रीती पाहिजे ॥ १०१ ॥

तैसा प्रतिपाद्यु जो ईश्वरु । तो होआवेयालागि गोचरु ।
श्रुतींचा निरंतरु । अभ्यासु करणें ॥ १०२ ॥

तेचि द्विजांसि ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र कां नाममंत्र ।
आवर्तवणें पवित्र । पावेया तत्व ॥ १०३ ॥

पार्था गा स्वध्यायो । बोलिजे तो हा ह्मणे देवो ।
तपशब्दा अभिप्रावो । आइक सांघों ॥ १०४ ॥

ज्ञानें सर्वस्व जाणे । परि रक्षणें मरणा येणें ।
कां फळौनि शुष्कां होणें । ओषधींचें ॥ १०५ ॥

नाना धूपाचा अग्निप्रवेशु । कनका तूकाचा नाशु ।
पितृपक्षु पोखतां भंशु । चंद्रा जैसा ॥ १०६ ॥

तैसे सर्वधर्माचेया प्रसरा- । लागि प्राणें हीं या शरीरा ।
आटणी करणें जें वीरा । तें चि तप ॥ १०७ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

६८६

आणि मी कर्ता अशी देहाभिमानानें अहंकार उत्पन्न होऊं देऊं
नये. सारांश आपण वेदाजेला केचळ आश्रय होऊन राहावे,

अर्जुना, या नांचे ओळखलां जाणारा हा यज्ञ अज्ञानापासून जाणत्यापर्यंत
सर्वांना विहित असून तो मोक्षाच्या वाटेवरील माहितगार वाटाड्या आहे.

आतां चेंदू जमिनीवर आदळायचा तो उसळून पुन्हा हातीं यावा,
म्हणून. किंवा पिकाकडे लक्ष देऊन शेतीत धान्य पेरले जाते,

किंवा अंधारात ठेवलेले पाहण्याकरिताच जसा दिवा घ्यावा,
अथवा वृक्षाना फळें धरावीतं, म्हणून मुळास पाणी घालावें,

हा विस्तार असो. परंतु आपलें स्वरूप आरशांत पाहण्याकरितां
जसा आरसा पुन्हापुन्हा घासून पुसून काळजीपूर्वक स्वच्छ ठेवावा.

त्या प्रमाणें श्रुतींनीं ज्यांचें प्रतिपादन केलें, त्या ईश्वराचा
साक्षात्कार होण्याकरिता म्हणून वेदांचा सतत अभ्यास करावा.

ब्रह्मप्राप्ती होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं ब्रह्मसूत्रांचा अभ्यास
करावा, तर इतरांनीं स्तोत्रें किंवा नाममंत्रांचा जप करावा.

अर्जुना, ज्याला स्वाध्याय म्हणतात, तो हा असा
आहे. आता तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतो, ऐक.

दानधर्मात सर्वस्व देऊन टाकणें म्हणजेच त्याच्या फलाची आशा
टाकायची. ज्याप्रमाणें वनौषधीनें फळल्यावर सुकून जावें,

किंवा अग्निप्रवेश करून धूप जसा जळून जातो, हिणकस सोन्याला शुद्ध करण्यांत
त्याचें वजन कमी होते, अथवा पक्ष वाढत असतांना चंद्र कले-कलेने कमी होत जातो,

त्याप्रमाणे अद्वैत परब्रह्माची प्राप्ती होण्याकरिता प्राण,
इंद्रियें व शरीर यांचें जें झिजवणें त्यालाच तप म्हणतात.

अथवा अनारिसें । तपाचें रूप असे ।
तरि सूदली दूर्धी हंसें । चांचु जैसी ॥ १०८ ॥

तैसे देहजीवाचिये मिळणीं । जो उदैजत सुवे पाणीं ।
तो चिवेकु अंतष्करणीं । जागविजे ॥ १०९ ॥

पांतां आत्मेयाकडे । परबुद्धिचा पैसु सांकडे ।
सनिद्रा स्वप्न बुडे । जागणां जैसैं ॥ ११० ॥

तैसां आत्मपर्यालोचु । प्रवर्ते तो साचु ।
तपाचा निर्वचु । धनुर्द्वरा ॥ १११ ॥

आतां बाळाचा हिं चित्तिं स्तन्य । जैसैं नाना दृष्टिचां चैतन्य ।
तैसैं प्राणिमात्रीं सौजन्य । आर्जव तें ॥ ११२ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

कोणालाही काया-वांचा-मनाने दुःख न देणे, त्याग, शांति दोष टाळून गुण घेण्याची प्रवृत्ती,
भूतमात्राच्या ठिकाणी दया, अनासक्ती, मृदुता, लज्जा, निद्यंकर्माची लाज वाटणे व चित्ताची स्थिरता.

आणि जगाचेया सुखा चि दोसैं । शरीरें वाचा मानसैं ।
राहाटणें तें अहिंसे । रूप जाण ॥ ११३ ॥

आतां चोख होउनि मौवाळ । जैसैं जातिचें मुकुळ ।
कां तेज परि शीतळ । शशांकाचें ॥ ११४ ॥

शके दाविलें चि रोगु फेडूं । आणि जीभे तरि नव्हे कडू ।
तें औषध नाहिं पाडु । उपमां केवि ॥ ११५ ॥

तन्हीं मौपणें बुबुळें । झगटितां हिं परि नाडळे ।
यन्निं फोडी कराळें । पाणी जैसैं ॥ ११६ ॥

अथवा या वेगळें जर तपाचें रूप असेल, तर तें ज्याप्रमाणें हंसानें
पाणी निवडून वेगळे काढण्यासाठीं दुधांत चोंच बुडविली, तसे आहे,

त्याप्रमाणें देह आणि जीव याच्या मिश्रणामध्ये उपजताक्षणीं
हात घालतो तो चिवेक अंतःकारणांत नेहमीं जागा ठेवतो,

आत्मविचार करित असतां बुद्धी आत्म्याकडे वळताच संकोच पावते,
ज्याप्रमाणें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रेचा व स्वप्नाचाही लोप होतो,

अर्जुना, आत्मप्राप्ती करून घेण्याकरितां जो आत्मविचार
चालूं होतो, तोच तप शब्दाचा वास्तविक अभिप्राय आहे.

ज्यांप्रमाणे आईच्या स्तनातील दूध बाळाचे हित करणारें असतें किंवा भूतमात्रांच्या
ठिकाणी चैतन्य असते, त्याप्रमाणें प्राणिमात्रांचें ठायीं जे सौजन्य, तें आर्जव जाणावें.

अहिंसा, सत्यम्, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिः, अपैशुनम्,
दया, भूतेषु, अलोलुप्त्वं, मार्दवं, ह्रीः अचापलम्,

तसैंच जगाला सुखी करण्याच्या उद्देशानेंच काया-वाचा
मनाने जे वागणें, तें अहिंसेचें स्वरूप होय, असैं समज.

आतां, मोगरीची कळी जरी बारीक अणीदार असून स्पर्शाला मऊ
असते, किंवा चंद्राचा प्रकाश तेजस्वी असला तरी शीतल असतो,

दाखविताक्षणीच रोग नाहीसा करू शकेल आणि जिभेसही कडू लागणार नाही
असे औषधच नाही, तर सत्याला साजेल अशी उपमा कोठून सापडणार ?

तरी पाणी मऊपणामुळे डोळ्याच्या बुबुळ्यास लागले तरी तें
खुपत नाही; एरवीं तेंच पाणी डोंगराचा कडा फोडून बाहेर पडतें.

तैसें तोडावेया संदेह । तीख जैसें काळलोह ।
 स्त्राव्यत्वे तरि माधुर्य । पाहिं घाली ॥ ११७ ॥

आयिकों ठांतां कवतिकें । कानातें करी मूकें ।
 ना साचारैवें मीखें । ब्रह्मा हीं भेदी ॥ ११८ ॥

किंबहुना प्रियपणें । कोण्हातें हिं झांकउं नेणे ।
 यथार्थु तर्हीं खुपणें । नाहिं कव्हणां ॥ ११९ ॥

यद्भविं गोरी किर गायन गोड । परि साचाचां पाखाळीं कीड ।
 आगिचें करणे उघड । परि जळो तें साच ॥ १२० ॥

कां जीभे लागतां महर । अर्थे विभांडी जिव्हार ।
 ते वाचा नव्हति सुंदर । लावां चि कां तिया ॥ १२१ ॥

परि आहितिं कोपौनि सोफ । लालनीं मौ जैसें पुष्प ।
 तिये मातेचें स्वरूप । जैसें होये ॥ १२२ ॥

जैसें श्रवणसुख चतुर । परिणामौनि साचार ।
 बोलणें अविचार । सत्य येथें ॥ १२३ ॥

आतां लाविलेयां हिं पाणी । जैसा पाखाणु नेये आणी ।
 कां मथिलेयां हिं लोणीं । कांजी नेंदी ॥ १२४ ॥

त्वचा पाये चीरी । आलेयां हिं फडे न करी ।
 सेवते हीयारी । नोहति फुलें ॥ १२५ ॥

नाना रंभेचेनि हिं रूपें । शुकिं नुठिजे चि कंदर्पें ।
 कां भस्मी वन्हि नाटोपे । घृतें हिं जेवि ॥ १२६ ॥

तेवि कुमारु क्रोधु भरे । तैसेयां मंत्राचिं बीजाक्षरें ।
 तियें निमित्तें हीं अपारें । मीनलेयां ॥ १२७ ॥

त्या प्रमाणें जें संशय नाहीसा करण्याच्या कामीं जें लोखंडाप्रमाणें
 कणखर असते, पण कानाला माधुर्याहूनही मधुर लागतें,
 जें ऐकलें असतां कानासही त्याचे सेवन करावें असें वाटतें,
 परंतु जें आपल्या खरेपणाच्या सामर्थ्यानें ब्रह्मत्वाचीही फोड करतें,
 फार काय सांगावे ! परंतु त्याची गोडी इतकी असते की, कोणीही
 फसत नाही व सत्यपणामुळे कोणाच्याही चर्मी लागत नाही,
 एरवीं पारध्याचें गाणें कानास गोड लागतें; पण प्राणघातक ठरतें, किंवा
 अग्नी आपलें कृत्य उघड रीतीनें करतो; परंतु ह्या खरेपणास आग लागो !
 जे बोलणे कानाला गोड लागते, परंतु अर्थाने जें काळजाला झोंबतें,
 तें सुंदर भाषण कशाचें ? सुंदर रूप धारण करणारी हडळच आहे.
 परंतु अकल्याणाच्या बाबतीत लटकें रागावणारी परंतु त्याचें लालन
 पालन करण्यांत फुलासारखी मऊ, असे मातेच्या स्वरूपाप्रमाणे,
 जें बोलणें कानाला अत्यंत सुखावह होऊनही जें परिणामीं
 सत्य असतें व निर्विकार, असे जे बोलणे त्याला सत्य म्हणावे,
 आतां, दगडाला कितीही पाणी घातलें तरी त्याला अंकुर फुटत
 नाही, किंवा कांजी कितीही घुसळली, तरी लोणी मिळणार नाही;
 सापाच्या कातीवर पाय दिला असतां ती जशी फडा चर करीत
 नाही, अथवा वसंत ऋतूतंदेखील आकांशात फुलें येत नाहीत;
 अथवा रंभेच्या स्वरूपाने जसा शुकमुनींच्या अंतःकरणांत कामविकार
 उत्पन्न झालाच नाही; किंवा राखेत तूप टाकूनही अग्नी पेटायचा नाही,
 त्यां प्रमाणे लहान मुलाला देखील राग येईल, तशी शिष्यांची
 बीजाक्षरे उच्चारली किंवा आणखी कांहीं क्रोधनिमित्तें उत्पन्न झालीं,

परि धाता ही पायां पडतां । नृठी गतायु पांडुसुता ।
तैसा नुपजे उपजवितां । क्रोधोर्मि तो ॥ १२८ ॥

अक्रोधत्व ऐसें । नांच तिये दशे ।
ऐसें श्रीनिवासें । ह्यणितलें तेथ ॥ १२९ ॥

आतां मृत्तिकात्यागें घट्टु । तंतुत्यागें पट्टु ।
त्यजिजे जेवि घट्टु । बीजत्यागें ॥ १३० ॥

कां त्यजूनि भीतिमात्र । त्यजिजे आघचें चित्र ।
नजत्यागें विचित्र । स्वप्नजाळ तें ॥ १३१ ॥

नाना जळत्यागें तरंग । चरिषात्यागें मेघ ।
त्यजिजति जेवि भोग । दान त्यागें ॥ १३२ ॥

तेवि बुद्धिमंतीं देहीं । अहंता सांडौनि पाहिं ।
सांडिजे अशेष ही । संसारजात ॥ १३३ ॥

तेया नांच त्यागु । ह्यणे तो यज्ञांगु ।
हें मानुनि सुभगु । पार्थु पूसे ॥ १३४ ॥

आतां शांतिचें जी लिंग । व्यक्त मज सांघ ।
देवो ह्यणति चांग । अवधान दे ॥ १३५ ॥

तरि गीळूनि ज्ञेयातें । ज्ञान ज्ञाता चि माघौतें ।
हारपै तें निरुतें । शांति पै गा ॥ १३६ ॥

जैसा प्रळयांचुचा उभट्टु । बुडळूनि विश्वाचा पवाडु ।
हें आपणपां निवाडु । आपणपां चि ॥ १३७ ॥

मग उगउं वोघ सिंधु । हा नुरे व्यवहारभेट्टु ।
परि जळवाच्यबोधु । तो ही केंचा ॥ १३८ ॥

अर्जुना ! ज्याप्रमाणे आयुष्य सरले असता त्याला उठविण्याकरितां ब्रह्मदेवाच्या पायां पडलें असतांही मेल्लेला जीव पुन्हा उठत नाही, तसा मनांत रागाचा उठाव न होणें,

असा ज्याला क्रोध येतच नाही त्या दशेला अक्रोधत्व असे नांच आहे, असे समज. असें श्रीकृष्ण अर्जुनास म्हणाले.

आता ज्याप्रमाणे मातीचा त्याग केल्याने घटाचा त्याग होतो, व तंतूचा त्याग केला असता वस्त्राचा त्याग, बीजाचा त्याग केला की चटवृक्षाचाच त्याग आपोआप घडतो.

किंवा भिंतीचा त्याग केला असतां त्यावरील चित्रांचा त्याग हातो, किंवा निद्रात्याग केला असतां सहजच विचित्र स्वप्नांचा त्याग होतो,

किंवा जलाचा त्याग केला असता लाटांचा त्याग, वर्षाकाळाचाच त्याग केला की मेघांचाही त्याग होतो किंवा धनाचा त्याग केला की विषयपभोगांचा त्याग केला, असें होतें.

पाहा त्या प्रमाणें बुद्धिमान् पुरुष, देहच मी अशा अहंतेचा त्यागकरून सर्वही संसारमात्राचा त्याग करतात.

यालाच त्याग म्हणतात, असें यज्ञस्वरूप श्रीकृष्ण म्हणाला. हे मान्य करून दैवदान अर्जुन विचारू लागला.

हे प्रभो, मला आतां शांतीचे लक्षण स्पष्ट करून सांगाचें. तेव्हां देव म्हणाले, फार उत्तम ! आतां नीट लक्ष दे.

तरी ज्ञेय जो जाणायचा विषय, त्यालां गिळून ज्ञाता व ज्ञान हीं ज्या ठिकाणी लय पावतात ती जी चित्ताची स्थिति ती खरी शांती होय.

जसा प्रलयकाळच्या जळाचा लोंढा विश्वाचा पसारा बुडवून घनदाट एक आपणच राहतो,

मग उगम, प्रवाह, समुद्र हे भेदजन्य बोलणेच संपते, पण पाण्याचे सर्वत्र एकमेव असणे आहे याचा बोधही कुणाला घडेल ?

तैसी ज्ञेया देता मीठी । ज्ञातृत्व पडे पुटी ।
 मग उरे तें चि किरिटी । शांति पुडुती ॥ १३९ ॥

आतां कदर्थत व्याधी । बळीकरणेयाचिया आधी ।
 आपु पर न शोधी । सद्द्वैद्यु जैसा ॥ १४० ॥

कां चिखलीं रुपली गाए । धड भाखड न पाहे ।
 जो तियेचिया ग्लानीं होये । कालाबुला ॥ १४१ ॥

नाना बुडतेयातें सकरुणु । न पुसे उत्तमहीनु ।
 काढी राखे प्राणु । हें चि जाणे ॥ १४२ ॥

पैं माहेवणी निदैवें । उघडी केलि विपायें ।
 ते सलज्जु न पाहे । न पांघुरवितां ॥ १४३ ॥

तैसैं अज्ञानप्रमदादिकिं । कां प्राक्तनीं हीं सदोषी ।
 निंदित्याचा साचिखिं । देखिलें जें ॥ १४४ ॥

तेया अंगिक आपुलें । देउनियां भलें ।
 विसरविजति सळें । सळतीं तियें ॥ १४५ ॥

आगा पुढिलाचा दोखु । करुनि आपुलिया दीठी चोखु ।
 मग घेपे अचलोकु । तेयावरि ॥ १४६ ॥

जैसा पुजुनि देउं पाहिजे । पेरुनि सेता जाइजे ।
 तोखौनि आशिर्वादु घेइजे । अतिथिचा ॥ १४७ ॥

तैसैं आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें ।
 फेडूनियां पाहाणें । तेयाकडे ॥ १४८ ॥

वांचूनि न विंधिजे वर्मी । नांतुडविजे कर्मी ।
 न बोलाविजे नामीं । सदोषीं तिहिं ॥ १४९ ॥

त्याप्रमाणें, ज्ञेयाचें ऐक्य झाल्यावर ज्ञानेपणाचाही लय होतो.
 मग, अर्जुना, जें काहीं बाकी उरतें, तेंच शांतीचे लक्षण.

ज्याप्रमाणे रोग पीडा देत आहे असे पाहून त्याला बरा करण्याच्या कळकळीनें
 जसा सुझ वैद्य हा रोगी आपला की परका, असा विचार करीत नाही.

किंवा चिखलांत रुतलेली गाय पाहून व्याकुळ होणारा मनुष्य जसा
 ती दूध देणारी आहे किंवा नाही याचा विचार करीत बसत नाही,

किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून तो अंत्यज आहे की ब्राह्मण आहे
 याचा विचार न करता त्यास बाहेर काढून त्याचे प्राण रक्षण करतो.

अथवा महावनांत दुष्टांनीं एखाद्या स्त्रीस वस्त्रहीन करून सोडली
 असता तिला वस्त्र नेसवल्याविना जसा सभ्य दुसरें काहीं करीत नाहीं,

त्याप्रमाणें, जे अज्ञान व प्रमाद यांनीं व्याप्त आहेत किंवा पूर्वजन्मींच्या
 खडतर संचित कर्मांमुळे निंदपणाच्या सर्व बाबतीत जे जखडलेले आहेत;

त्यांस आपल्या अंगचे गुण देऊन त्यांच्या
 मनातील खंत त्यांना विसरायला मदत करतो.

अर्जुना, दुसऱ्याचे दोष आधीं आपल्या दृष्टीनें शुद्ध
 करून, मग त्याचेकडे सकरुण दृष्टीनें पाहतात

जसैं प्रथम देवाची पूजा करून मग त्याचे ध्यान करावें, शेतांत धान्य पेरून
 मग त्याच्या राखणीलां जावें, अतिथीला संतुष्ट करून मग त्याचा आशीर्वाद घ्यावा.

तसैं आपल्या गुणांनी समोरच्याचें उणें नाहीसे
 करून नंतर त्याजकडे दयाशील दृष्टीनें पाहतात.

इतकेंच नव्हे, तरे कोणाच्याही वर्मावर घाव घालूं नये, पापकर्मांमध्ये
 कोणास गुंतवूं नये आणि दोषयुक्त नांवांनं त्यास पाचारूं नये.

वरि कोणहें येकें उपायें । पडिलें उभें होये ।
 तें चि कीजे घाये । न घलावें वर्मी ॥ १५० ॥

पैं उतमाचिया साठीं । पाचलेयां तें किरिटी ।
 देतां जाइं दीठी । दोषु न घेपे ॥ १५१ ॥

आगा अपैशून्याचें लक्षण । अर्जुना हें फूडें जाण ।
 मोक्षा यंतें सोखासन । मुख्य हें गा ॥ १५२ ॥

आतां तेया शशी । अर्जुना जाण आपैसी ।
 निवडिता न कडसी । सानें थोरें ॥ १५३ ॥

तैस्यें दुःखिताचें सीणणें । हिरतां सकणवपणें ।
 उतमाधम नेणे । चिचंचूं गा ॥ १५४ ॥

पैं सर्व जीवनासारिखें । वस्तु आंगें वर उपखे ।
 परि जाते जीवित राखें । तृणाचें हिं ॥ १५५ ॥

तैस्यें पुढिलाचेनि तापें । कळवळैलिये कृपे ।
 दीधलें हिं आपणपें । थोडे चि गमे ॥ १५६ ॥

निम्न भरलेयां उणें । तें पाणी ढळें चि नेणे ।
 तेचि अनतोखौनि जाणें । समोरे यां ॥ १५७ ॥

पैं पाइं कांटा निहटे । तंच व्यथा जीवि उमटे ।
 तैसा पोळे संकष्टें । पुढिलाचेनि ॥ १५८ ॥

कां पाचो सीतळ लाहे । किं तें डोळेयां चि लागि होये ।
 तैसा परसुखें जाये । सुखावतु ॥ १५९ ॥

किंवहुना आर्ता चि लागि । पाणी आराइलें असे जर्गी ।
 तैस्यें दुःखिताचां भार्गी । जीणें जेयाचें ॥ १६० ॥

शिवाय कोणी वाईट स्थितींत असेल तर, वाईट स्थितीतून उत्तम स्थितींत येईल तोच उपाय जो करतो, परंतु वर्मावर घाव घालूं नयेत.

नीच मनुष्याचा नीचपणा बाजूस ठेवावा व त्याला उत्तम मनुष्याच्या योग्यतेचें मानावें; याशिवाय आणखी त्यांची दृष्टीही इतरांचे दोष केव्हांही शोधीत बसत नाही.

अर्जुना, हें अपैशून्याचे लक्षण आहे, हे मोक्षमार्गाने जाण्या करिता मुमुक्षूंना हे पालखीसारखे सुखकर वाहन आहे.

आतां दया अशी असावी कीं, ज्या प्रमाणें पौर्णिमेच्या चंद्राचें चांदणें गारचा देताना लहान, थोर असां भेद करीत नाही, त्याप्रमाणे दुःखितांचे दुःख कृपाळूपणानें हरण करीत असतां, तो उत्तम आहे किंवा अधम आहे हें मनांत येऊं देत नाहीं.

जगतांत पाण्यासारखी वस्तू दुसरी कोणती आहे ? कीं गवत सुकूं लागलें असतां जे आपला स्वतःचा नाश करून त्याचे आपल्या ओलाव्यानें रक्षण करतें, त्या प्रमाणें दुसऱ्यांच्या दुःखानें, जो दयेने कळवळतो व त्याच्या दुःखशमनार्थ त्याला स्वतःचे सर्वस्य देऊनही ते थोडेच मानतो, पाणी वाहात असतांना वाटेत आलेला खड्डा भरून काढल्याशिवाय जसें पुढें सरत नाहीं, त्याच प्रमाणें हाही नेहमी समोर आलेल्याला दुःखिताला संतुष्ट करून मग पुढें जाणें करतो.

ज्याप्रमाणे काटा पायात बोटतो, व त्याच क्षणीं तें दुःख अंतःकरणांत प्रकट होतें, त्याप्रमाणे दुसऱ्याचे संकट पाहून जो दुःखी होतो, किंवा पायांस गारचा लाभला, पण तो थंडाचा डोळ्यांला मिळतो त्याप्रमाणें हा परसुखानें सुखावत असतो.

फार काय सांगावें ! तहान लागलेल्या मनुष्याची तृषा भागण्याकरितां जसें जगात पाणी निर्माण झाले त्या प्रमाणें दुःखितांच्या कल्याणाकरितां ज्याचें जिणे असते,

तो पुरुषु चीरराया । मूर्त्त जाण दया ।
मीं उदैजत तेया । रिणियां कीजे ॥ १६१ ॥

आतां सूर्यासि जीवें । अनुसरलीं राजीवें ।
परि तो त्यें न सिवे । सौरभ्य जैसें ॥ १६२ ॥

कां वसंताचिया वाहाणी । आलेयां वना अक्षौणी ।
न करीतु घेणीं । निगाला तो ॥ १६३ ॥

हें असो महासिद्धीसिं । लक्ष्मी आलेयां पासिं ।
परि महाविष्णु जैसी । गणी चि ना ॥ १६४ ॥

तैसें इहिक कां स्वर्गिचे । भोग पाइक आलेयां इछेचे ।
परि भोगावें हें न रुचे । मनामाजि ॥ १६५ ॥

बहुवे काइ कवतिकिं । जीउ नोहे विषयविषिं ।
अलौल्य सदा ठाउकी । जाण ते हे ॥ १६६ ॥

आतां जैसें कां मौवाळ । जळचरांसि जळ ।
कां पक्षांसि अंतराळ । मोकळें हें ॥ १६७ ॥

नातरि बाळका दोसैं । मातेचें स्नेह जैसें ।
कां वसंतिचा स्पर्श । मारुतु मौ ॥ १६८ ॥

डोळेया प्रियाचिये भेटी । पीलेयां कूर्माचीं दीठी ।
तैसी भूतमात्री राहाटी । मौवाळ ते ॥ १६९ ॥

स्परिसैं अतिमृदु । मुखिं घातलेयां स्वादु ।
घ्राणासि सुगंधु । उजळु आंगे ॥ १७० ॥

तो आवडे तंच घेतां । चिरुद्ध जरि नव्हंता ।
तरि उपमे घेंता । कापुरु किर ॥ १७१ ॥

चीरश्रेष्ठा अर्जुना, असा जो पुरुष, तो म्हणजे दयेची मूर्तीच होय. अशी दया उत्पन्न झाल्याबरोबरच मी त्याचा ऋणी होतो.

आतां सूर्यकमळ सूर्याला जिवाभावानें सूर्याच्या मागोमाम आपले मुख वळविते, परंतु तो सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाही; किंवा वसंतऋतूंत आगमनामुळे वनश्रीस जरी संपन्नतेचें वैपुल्य लाभलें, तरी तो जसा तिचा स्वीकार न करतांच पुढें जातो, हेंही असो, महासिद्धीसह लक्ष्मी जरी श्रीविष्णूजवळ प्राप्त झाली, तरी महाविष्णूचे तिच्याकडे लक्ष जात नाही,

त्या प्रमाणें इहलोकीचें च स्वर्गांतले भोग, इच्छेच्या सर्वस्वी स्वाधीन झाले तरी ज्याला मनातून त्यांचा उपभोग घ्यावा असें वाटत नाहीं. फार काय सांगावें ? अगदीं कौतुकानें देखील जीव विषयांना भोगण्याची इच्छाच करीत नाही, अशी जी दशा, तिलाच अलोलुप्त्व असे म्हणतात.

आंता मधमाश्यांना जसें मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरांस जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना संचार करण्यासाठीं जसें आकाश, लहान मुलाबद्दल मातेच्या मनात जसे प्रेम असते, अथवा वसंत ऋतूंतिल मलय पर्वतावरून वाहत येणारा वारा स्पर्शाला जसा मऊ असतो; डोळ्यांना प्रिय वस्तूची भेट जशी सुखकर असते अथवा आपल्या पिलांना जशी कासवीची दृष्टी, त्याप्रमाणे तो मनुष्य भूतमात्राशी मवाळपणाने राहतो.

स्पर्श केल्या असता अत्यंतमऊ, जिभेला अत्यंत स्वादिष्ट, वास घेतला असता सुगंधी, शरीराने निर्मळ, असा कापूर, असा जो कापूर, तो चाटेल तितका खाल्ला असता कोणालाही जर अपायकारक न होता, तर तो उपमेस पात्र झाला असता.

परि महाभूतें पोटीं वाहे । आणि परमाणूमाजि माए ।
तेया विश्वानुसार होये । गगना ऐसा ॥ १७२ ॥

कायि सांधों ऐसैं जीणें । जें जगाचें चि जीवें प्राणें ।
तेया नांच ह्मणें । मार्दव मी ॥ १७३ ॥

आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा ।
कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टातव ॥ १७४ ॥

नाना चांडाळ स्त्रीमदिरेसिं । आलेया संन्यास्यापासि ।
मग लाज जैसी । उत्तमां तेया ॥ १७५ ॥

क्षत्रिया पळौनि जीणे । तें कोण साहे लाजिरवाणें ।
कां वैधव्यें वेळु नेणे । महासती जैसी ॥ १७६ ॥

रूपस्या उदैलें कुष्ट । संभाविता कृटिचें बोट ।
तेया लाजा प्राणसंकट । होये जैसैं ॥ १७७ ॥

तैसैं आउठहातेपणें । हें शव होउनि जीणें ।
उपजों उपजों मरणे । नावां नावां ॥ १७८ ॥

तिये गर्भमेदमूसैं । रक्तमूत्ररसैं ।
वोतिचां होउनि तैसैं । लाजणें जें ॥ १७९ ॥

बहू असो देहपणें । नाचारूपासि येणें ।
नाहि लाजिरवाणें । या ही हुनु ॥ १८० ॥

ऐसीया इया अचकळा । घेपे शरीराचा कांटाळा ।
ते लाज पै गा निर्मळा । निसुगै एरि ॥ १८१ ॥

आतां सूत्रतंतु तूटलेयां । चळू चि ठाके साइखेडेया ।
कां प्राणु गेलेया कर्मइद्रियां । खुंटे गति ॥ १८२ ॥

परंतु ज्याच्या पोटांत पंचमहाभूतांचा समावेश होतो परंतु त्याच प्रमाणें तें आकाश
परमाणूंमध्ये देखील सामावलें जातें, आणि जसैं हें विश्व आहे, तसैं तें होतें.

अर्जुना, फार काय सांगूं. याप्रमाणे जगाचा जीव-प्राण
होऊन जे जीवन कंठणे, त्याला मी मार्दव असैं म्हणतां.

आता ज्याप्रमाणे पराजय झाला असता राजा जसा लज्जेनें दुःखी
होतो, किंवा मानी पुरुष जसा हीनदशेमुळें लज्जेनें निस्तेज होतो,

किंवा चांडाळाच्या घराशी संन्यासी चुकून गेला,
तर त्या उत्तम पुरुषाला जशी लज्जा प्राप्त होते;

क्षत्रियानें रणांतून पळून जाणें हें जसे अत्यंत लाजिरवाणे कृत्य कोणता क्षत्रिय
सहन करील ? अथवा महापतिव्रतेला जसैं विधवा म्हणून संबोधणे दुःसह होतें.

देखण्या परुषाच्या अंगावर कोड उठलें अथवा संभावितावर
वाईट आळ आला, तर त्यांना तें जसे लाजेनें प्राणसंकटच वाटतें.

त्याप्रमाणें, साडेतीन हात शरीरच स्वतःच समजून जें प्रेता
सारखें देह होऊन जगणे, व चारंवार जन्मास येऊन मरावें;

त्या गर्भातील मेदाच्या मुशीमध्ये रक्त व वीर्य या रसांचा ओतलेला
ओंतीच पुतळा होऊन राहणें, हें त्यांस फार लाजिरवाणें होतें.

फार काय सांगावें ? आपण देहच आहोत, अशी समजूत ठेवून
नांवारूपास येण्यापेक्षां लाजिरवाणें खरोखरच कांहीं नाहीं.

निर्लज्ज पुरुषाला हे शरीर गोड वाटते; तें धारण करण्याचा साधूंना कंटाळा
असून लाज उत्पन्न हाते इतर कोडग्या लोकांना हें शरीर गोडच वाटतें !

ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांच्या दोऱ्या तुटल्यावर त्या बाहुल्यांचे खेळ
संपतात, त्याप्रमाणे प्राणाचा जय केला असतां कर्माद्रियाची गती बंद होते.

किं मावळलेयां दिनकरु । सरे किरणाचा पसरु ।
तैसा मनोजयें प्रचारु । बुद्धिइंद्रियां ॥ १८३ ॥
एवं मनपचननियमें । होंति दाही इंद्रियें अक्षमें ।
तें अचापल्यधर्म । येणे जाणें ॥ १८४ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

अर्जुना, तेज, क्षमा, धैर्य, चाह्य शुद्धी, कुणाविषयीही शत्रुत्व न वाटणे आणि स्वतःविषयी
मोठेपणाचा अभाव हीं लक्षणें दैवी संपत्तीत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणी असतात.

चोखटें मरणाऐसें । तें हिं आलें अग्निप्रवेशें ।
परि प्राणेश्वरादोसें । न गणी सती ॥ १८५ ॥
तैसी आत्मनाथाचिया आधी । लाउनि विषयविषाचां बांधीं ।
धावों आवडे पाणधी । शून्याचिया ॥ १८६ ॥
न टके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड ।
नुपजे जीविं कोड । महासिद्धिचें ॥ १८७ ॥
ऐसें ईश्वराकडे निज । धांवे आपैसैया साहाज ।
तेया नांच गा तेज । आध्यात्मिक तें ॥ १८८ ॥
आतां सर्वे साहांतिया गरिमा । गर्वा नैये चि ते क्षमा ।
जैसे देह वाहूनि रोमा । वाहणें नेणें ॥ १८९ ॥
आणि मातलेयां इंद्रियांचे वेग । कां प्राचीने खचळले रोग ।
अथवा योगवियोग । प्रियाअप्रियाचे ॥ १९० ॥
यां आघवेयांचा चि थोरु । ऐकें वेळें आलेयां पूरु ।
आगस्ति होउनि कां धीरु । उभा ठाके ॥ १९१ ॥

किंचा सूर्यास्त झाला म्हणजे जसा किरणांचा पसारा
संपतो, तसाच प्रकार मनाच्या निग्रहानें इंद्रियांचा होतो.
अशा प्रकारें मनाचें नियमन केल्यानें दहाही इंद्रियें पंगू
होतात. आणि या अवस्थेलाच अचापल्य असें म्हणतात.

तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, नातिमानिता,
भवन्ति, संपदम्, दैवीम्, अभिजातस्य, भारत

आधींच मरण भयंकर आणि तेंही अग्नीत जळुन मरण्यासारखा
वाईट प्रसंग आलाअसतां पतिव्रता स्त्री त्याचीही पर्वा करत नाहीं,
त्याप्रमाणे आत्मप्राप्तीच्या तळमळीने विषयरूपी विषाचा
निकाल करून, जीव शून्याच्या खडतर मार्गाने जाऊ म्हणतो.
मग त्याला निषेध आड येत नाहीं; विधिविधानांच्या आचरणाची
भीडही पडत नाही महासिद्धीचाही मोह त्याच्या जीवाला पडत नाहीं.

याप्रमाणे ईश्वराकडे मनाची आपोआप धाव
असणे त्याला आध्यात्मिक तेज म्हणतात.

आतां, सर्व सहन करणारांत मी श्रेष्ठ अशा मोठेपणामुळीं मनीं गर्व न उपजणें,
याचें नाच क्षमा जसें केसांचा भार सहन करण्याचा गर्व देहांला होत नाही
इंद्रियांची भोगप्रवृत्ती फार वाढली, अथवा प्रारब्धबळें रोगांचा प्रादुर्भाव
झाला अथवा प्रिय वस्तूचा वियोग आणि अप्रियाशीं योग घडला.
या सर्व गोष्टी जरी एकदमच प्राप्त झाल्या, तरी अगस्ती
ऋषीप्रमाणे धैर्यवान होऊन त्यांना तोंड देण्यास सज्ज होतो,

आकाशीं धूमाची रेखा । उठीली बहुवा आगळिका ।
ते गीळी जेचि झुळुका । वारेयाचिया ॥ १९२ ॥

तैसें अधिभूतां आधिदैवां । अध्यात्मिकिं उपद्रवां ।
पातलेयां ते पांडवा । पीउनि घाली ॥ १९३ ॥

जैसें चित्तक्षोभाचां अवसरीं । उचलून धैर्या चांगावें करी ।
धृति ह्यणिपे अवधारीं । तेयांतें गा ॥ १९४ ॥

आतां निर्वाळुनि कनकें । भरिला गंगापीयूखें ।
तेया कळशाचे सारिखें । शौचासि गा ॥ १९५ ॥

जें आंगिं निष्कामु आचारु । जीविं चिवेकु साचारु ।
सबाह्य जाण आकारु । शुचित्वाचा ॥ १९६ ॥

फेडीति पापें ताप । पोसीति क्षिताचे पादप ।
समुद्रा जाये आप । गांगेय जैसें ॥ १९७ ॥

जगाचें आंध्य फेडितु । श्रियेचिं राउळें ऊघडितु ।
निगे जैसा भावस्तु । प्रदक्षिणे ॥ १९८ ॥

तैसीं बांधलीं सोडितां । चुडालीं काडितां ।
सांकडी फेडितां । आर्त्ताचिया ॥ १९९ ॥

किंबहुना दिवसें राती । पुढिलांचें चि सुख उन्नती ।
आणितआणितां स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ २०० ॥

वांचौनि आपुलेया काजालागि । प्राणिजाताचां हितभागीं ।
संकल्पाची ही आडवंगी । न करणें जें ॥ २०१ ॥

पैं अद्रोहत्व ऐसिया गाठी । आइकसि जिया किरिटी ।
तें सांगितले हें दीठी । पाहों ए तैसें ॥ २०२ ॥

आकाशामध्ये मोठ्या जोराचा धुराचा लोट उठला असतां त्या
धुराच्यालोटाळा जसां वारा एकाच झुळकीनें गिळून टाकतो.

त्याप्रमाणे अर्जुना ! अधिभौतिक, आधिदैविक व अध्यात्मिक
दुःख प्राप्त झाले असतां, जो ते सर्व गिळून टाकतो;

याप्रमाणें चित्तक्षोभाचे वेळीं जे धैर्याला न सोडतां चांगला टिकाव
धरून राहणें, यालाच धृति हें नाव आहे, हें, अर्जुना, तूं लक्षात घे.

आतां सोनें शुद्ध करून त्याची घागर केली व त्यात गंगारूपी
अमृत भरलें असतां त्या कळशासारखें शौच म्हणजे शुद्धपण आहे,

ज्या मनुष्याचे आचरण निष्काम असतें व अंतःकरणांत
खराखरा चिवेक आहे, हीं सर्व शुचित्वाचीं दिसतीं चिन्हें होत.

गंगेचें उदक जसें समुद्राकडे जातांना सहज तीरावरील वृक्षांचे
पोषण करीत व प्राणिमात्रांचे पापताप शमवीत, अंतीं समुद्रास मिळतें,

अथवा जगाचा अंधार नाहीसा करीत आणि संपत्तीची मंदिरे
सताड उघडीं करीत, जसा सूर्य आपल्या प्रदक्षिणेसाठीं निघतो,

त्या प्रमाणें अविद्येनें बांधलेल्यास मुक्त करीत, व जे संसारसागरांत
बुडाले आहेत त्यांचा उद्धार करीत व दुःखितांचे संकट नाहीसे करीत,

फार काय सांगावे ! किंबहुना रात्रंदिवस दुसऱ्यांचें
सुख वृद्धिंगत करीत करीत आत्महितांत प्रवेश करणें;

इतकेंच नव्हे, तर आपल्या कार्यासाठीं दुसऱ्यांचे अहित
करण्याची कल्पनाही याच्या अंतःकरणाच्या आड येत नाही.

हे अर्जुना ! 'अद्रोह' या शब्दाने जे तू ऐकतोस, तें अद्रोहत्व
तुला प्रत्यक्ष दृष्टीन पहाता येईलसें तुला सांगितलें आहे.

आणि गंगा शंभूचां माथां । संकोचली जेवि पार्था ।
तेवि मान्यपदे सर्वथा । लाजणें जें ॥ २०३ ॥

हें पुडतपुडुतीं । अमानित्व जाण सुमती ।
मागं सांघितलेसें केती । तें चि बोलें ॥ २०४ ॥

एवं ये हिं सविसें । ब्रह्मगुणीं हे वसतसे ।
मोक्षचक्रवर्तिचे तैसे । अग्रहार ॥ २०५ ॥

नाना हे संपत्ति दैवी । या गुणतीर्थाची नवी ।
निर्विषसागरिची दैवी । गंगा आली ॥ २०६ ॥

किं गुणकुसुमाची माळा । हे घेउनि मुगुतीबाळा ।
चैराग्यभाग्या गळा । गिचसीतसे ॥ २०७ ॥

कं सविसें गुणज्योतीं । इहीं उजळूनि हे आरती ।
गीता आत्मेयां निपजती । नीराजना आली ॥ २०८ ॥

उगळिती निर्मळें । गुणमय मुक्ताफळें ।
दैवी सुप्ति कळे । गीतार्णविची ॥ २०९ ॥

काइ बहू चांनू ऐसी । अभिव्यक्त ये पैसैसीं ।
केली दैवी गुणराशी । शांतिरूप ॥ २१० ॥

आतां दुःखाची अतूट घेली । देखां काळलोहाची भाली ।
तर्हीं निजावधानीं घाली । आसुरी ते ॥ २११ ॥

पें त्याज्य त्यजावेयालागी । जाणावें जर्हीं अनुपयोगी ।
ह्मणोनि आइक तें चांगी । श्रोतशक्ती ॥ २१२ ॥

तरि नरकव्यथा थोरी । आणावेया दोखीं अघोरीं ।
मेळु केला ते आसुरी । संपत्ति हे ॥ २१३ ॥

ज्याप्रमाणे गंगा शंकरांच्या माथ्याचा आश्रय करून जशी लज्जित
झाली, त्याप्रमाणे लोकांनी मान दिला असतां तो संकोचीत होतो,

अर्जुना, अमानित्व जें म्हणतात, तें हे समज, याबद्दल तुला
मागें पुष्कळ वेळा सांगितलें आहे. तेंच तें पुन्हा किती सांगूं ?

येणेंप्रमाणें या सच्चीस गुणांनी ब्रह्मसंपदा वास करीत आहे. हे
जणूं काय मोक्ष साम्राज्याच्या चक्रवर्ती नृपाने दिलेले अग्रहार आहेत.

अथवा, ही दैवी संपत्ती म्हणजे सच्चीसगुणरूप तीर्थांनीं नीत्य नवी भरलेली
अशी ही दैवी संपत्तीरूपी गंगा, विरक्तिरूप सगरपुत्राच्या दैवाने प्राप्त झाली,

किंचा ही दैवी संपत्ती म्हणजे सद्गुणरूपी फुलांची माळ हातांत
घेऊन मुक्तिरूप वधू निरपेक्ष चैराग्यरूप वराचा गळा शोधीत आहे;

अथवा या सच्चीस पाजळलेल्या गुणज्योतींची आरती घेऊन ही
गतिनामक पत्नी आपल्या पतीस ओवाळण्याकरितां आली आहे.

हे गुण म्हणजे या गीतासागरांतून वर काढलेल्या दैवी
संपत्तीरूप शिंपलीतील बाहेर पडलेले व तेजस्वी मोतीच होत,

फार काय वर्णन करूं ! या सच्चीस गुणराशीच्या द्वारा दैवी संपत्तीचे स्वरूप
आपोआपच अनुभवास येत असते, अशा प्रकारे दैवी संपत्तीचे वर्णन केले आहे,

आतां, आसुरी संपत्ती ही दुःखरूपी घेली असून दोषरूपी काट्यांनी
भरली आहे. तरी त्या आसुरी संपत्तीच्या निरूपणाकडे आपले लक्ष दे,

परंतु आसुरी संपत्ती ही त्याज्य असल्यामुळें जरी निरपयोगी आहे, तरी तिचा
त्याग करण्याकरितां ती जाणली पाहिजे; म्हणून ती फार सावधपणें ऐकून घे.

अर्जुना, भयंकर अधोगतीचे दुःख पदरीं चाढविण्यासाठी
विकट दोषांनी जी आपली जूट केली आहे, तीच असुरी संपत्ती.

विषवर्गु एकवटु । तेयां नांव जैसा वासटु ।
आसुर संपति हा खोटु । देखांचा तैसा ॥ २१४ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

हे पार्था, ढोंग, घमँड, अभिमान, राग, कठोरपणा आणि अज्ञान
ही सर्व आसुरी संपत्तीत जन्म पावलेल्या मनुष्यामध्ये असतात.

तरि तेयां चि आसुरां । दोखांमाजि जेयां वीरा ।
वाडपणाचा गारा । तो दंभु ऐसा ॥ २१५ ॥

जैसी आपुली जननी । नग्न दाविलेयां जनीं ।
तरि तीर्थ परि पतनीं । कारण होए ॥ २१६ ॥

कां विद्या गुरुपदिष्टा । बोवाइलेयां चौहटां ।
तरि इष्टदा चि अनिष्टा । हेतु होंति ॥ २१७ ॥

पै आंगें दाटली पुरी । जे तारी पैल तीरीं ।
ते नाव चि बांधलयां सिरिं । बुडली जैसी ॥ २१८ ॥

कारण जें जीचिता । तें वानिलें जरि सेचितां ।
तरि अन्न चि पांडुसुता । होये विष ॥ २१९ ॥

तैसा दृष्टअदृष्टाचा सखा । धर्मु जाला फोकरिजे देखां ।
तरि तारिता तो चि दोखां- । लागि होये ॥ २२० ॥

ह्यणौनि वाचेचां चौबरां । घातलेयां धर्माचा पयारा ।
धर्मु अधर्मु होये तो वीरा । दंभु जाण ॥ २२१ ॥

आतां मूर्खाचिये जीभे । आखरांचे अबुखे शुभे ।
आणि तो ब्रह्मसभे । न रिझे जैसा ॥ २२२ ॥

किंवा, सगळीं विषें एकत्र झालीं म्हणजे त्या मिश्रणाला जसें कालकूट
म्हणतात, त्याप्रमाणे आसुरी संपत्ती सर्व दोषांची लगडीच होय.

दम्भः, दर्पः, अभिमानः, च, क्रोधः, पारुष्यम्, एव, च,
अज्ञानम्, च, अभिजातस्य, पार्थ, सम्पदम्, आसुरीम्

हे वीरा, अर्जुना, ज्याच्या सामर्थ्याचा डांगोरा
जोराने पिटलां जातो, तो दंभ असा आहे.

ज्याप्रमाणें आपली माता ही तीर्थाप्रमाणे पावन, पण तिला चिचख्र
करून प्रदर्शन केले तर ते आपल्या अधोगतीला नेण्याला कारण होते;

अथवा गुरूनें उपदेशिलेली ब्रह्मविद्या जर चव्हाट्यावर उघड
करीत बसलें, तर ती इष्टफलप्रदा असूनही अनिष्टाचें कारण होते.

किंवा असे पाहा, कीं आपण बुडत असतां जी नौका आपल्याला
महापुरात वाचविते ती जर डोक्यावर घेतली तर ती जशी बुडविते,

हे पांडूसुता, जीवाचे रक्षण करणारें जें अन्न, पण तेच जेवताना स्तुती
करून वाजवीपेक्षां जास्त खाल्लें असतां, विषाप्रमाणें घातक होतें,

त्या प्रमाणे इहपरलोकी साह्य करणारा जो केलेला धर्म तो जेवढा काही आपल्याकडून
घडला त्याची दिमाखानें घोषणा केली तर तो तारणाराच धर्म पातकाला कारण होतो.

म्हणून, अर्जुना, जर आपण आचरलेल्या धर्म जर चहूंकडे आपल्या
वाचेनें प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मही अधर्म होतो; तो दंभ या नांवें ओळखावा.

आतां मूर्खाच्या जिभेवर अक्षराचा शिंतोडा पडला असता तो गर्वाने
इतका फुगून जातो कीं तो प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाच्या सभेला तुच्छ मानतो;

कां मांदुरी लोकांचा घोडा । गजपति महिमे थोडा ।
कां कांटिये वरिला सरडा । व्योम नीच ॥ २२३ ॥

तृणांचेनि इंधने । आगि धांचे गगने ।
थिलरबळें मीने । न गणिजे सिंधु ॥ २२४ ॥

तैसा माजे स्त्रिया धने । विद्या स्तुति बहूमानें ।
एकी दीचेनि परात्रें । अल्पकु जैसा ॥ २२५ ॥

घनक्षायेचिया जोडी । निदेंचुं घर मोडी ।
मृगांभ देखौनि फोडी । पाणियड मूर्ख ॥ २२६ ॥

किंबहुना ऐसैसैं । माजणें जें संपत्तिमीसैं ।
तो दर्पु गा अनारिसैं । न बोलें घेइं ॥ २२७ ॥

आणि जगा वेदीं विश्वासु । जगा पूज्य ईशु ।
जगीं एकु तेजसु । सूर्यो हा ॥ २२८ ॥

जगस्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद ।
न मरणें निर्विवाद । जगा पढिये ॥ २२९ ॥

ह्यणौनि जरि उत्साहें । यातें चानूं जाये ।
किं आइकौनि मत्सरु वाहे । एयांलागि ॥ २३० ॥

ह्यणे ईश्वरातें खाए । तेया वेदा कायि विष सुए ।
गोखामाजि त्राये । भंगितसे ॥ २३१ ॥

पतंगा नाचडे चाति । खद्योता भानुची खंति ।
टिटिभें अपांपति । वैरी केला ॥ २३२ ॥

तैसा अहंमानाचेनि मोहें । ईश्वराचें हिं नांच न साहे ।
वेदांतें हिं ह्यणे मज हे । सचति जाली ॥ २३३ ॥

किंवा अश्वशालेंत ठाणबंद केलेला एखादा घोडा, इंद्राच्या ऐरावतालाही तुच्छ मानतो अथवा काटेरी झाडांवरील सरडा स्वर्गालाही ठेंगणा मानतो,

तृण हेंच इंधन मिळालें तरी अग्नीच्या ज्वाला आकाशांत धांचतात, किंवा एखाद्या डबक्यांतील मासोळीने जसे सागरालाही क्षुल्लक मानाचे.

अथवा एक दिवस परात्र मिळाले कीं जसा दरिद्री चढून जातो तसा तो स्त्री, धन, विद्या, स्तुती किंवा बहुमान यांनीं उन्मत्त होतो;

आतां ढगांची सावली लाभली आहे ती खूप झाली, हे पाहून दुर्देवी मनुष्य, असलेले घर मोडून टाकतो ज्या प्रमाणें मूर्ख मनुष्य मृगजळ पाहून पाण्याचा साठा फोडून टाकतो.

फार काय सांगावे ? संपत्तीच्या निमित्ताने जसे उन्मत्त होणे त्याला दर्प असैं म्हणतात, हे न बोलता जाण,

जगाची वेदांचर श्रद्धा आहे, आणि या श्रद्धेंत ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे; या जगात तेजस्वी एक सूर्यच आहे.

सर्व जगाला सार्वभौम वैभवाचा अभिलाष असतो; अथवा आपण मरूं नये, हे सर्व जगास आवडतें हें निर्विवाद आहे.

म्हणून आनंदाने कोणी त्याची प्रशंसा केली तर तें ऐकून याच्या मनी मत्सर निर्माण होतो, व गर्वानें फुगतो.

व म्हणतो कीं, मी ईश्वरास खाऊन टाकीन, त्या वेदाला विष घालीन. या आत्मगौरवांत तो आपलें संपूर्ण बळ खर्च करतो.

पतंगाला जशी दिव्याची ज्योत आवडत नाही. काजव्याला सूर्याबद्दल असूया चाटते, टिटवीनें जसें महासागराशीं वैर संपादन केलें,

त्याप्रमाणे अभिमानाच्या मोहाने प्रत्यक्ष ईश्वराचें नांचही सहन करीत नाही. व तो वेदाला म्हणतो, ही मला सचतच उत्पन्न झाली आहे !

ऐसा मानितेचा गंडु । तो अभिमानु जाणें कुट्टु ।
मरौरवाचा रूढु । मार्गु हा ॥ २३४ ॥

आणि पुढिलांचें सुख । देखणेयांचें होये मीख ।
चढे क्रोधाग्रिचें विष । मनोवृत्ती ॥ २३५ ॥

सितळाचिये भेटी । तातलां तेलिं आगि उठी ।
चंद्र देखोनि पोटी । जळे कोल्हा जैसा ॥ २३६ ॥

विश्वाचें आयुष्य सगळें । सूर्यु उदैला देखौनि सवळे ।
पापियां फूटति डोळे । डुडुळांचे ॥ २३७ ॥

जगाची सुखपाहाट । चोरां मरणाहुनु कष्ट ।
दूधाचें काळकूट । होय व्याळां ॥ २३८ ॥

अगाधें समुद्रजळें । पीतां अधिक जळे ।
वडवानळु न मिळे । शांति कहीं ॥ २३९ ॥

तैसा चिद्याविनोदविभवं । देखे पुढिलांची दैवं ।
तंव तंव रोखु दुणावे । क्रोधु तो जाण ॥ २४० ॥

आणि मन सर्पाची सृष्टी । डोळे नाराजांची सूटी ।
बोले ते वृष्टि । इंगळांची ॥ २४१ ॥

येर जें क्रियजात । तें तिखेयाचें करवत ।
ऐसें सबाह्य घसासित । तेयाचें गा ॥ २४२ ॥

तो मनुष्य अधमु जाण । पारुष्य अवतरण ।
आतां आइकें खूण । अज्ञानाची ॥ २४३ ॥

तरि शीतोष्णस्पर्शा । निवाडु नेणे पाखाणु जैसा ।
कां रात्रि आणि दिवसा । जात्यंधु तो ॥ २४४ ॥

असा अहंमन्यतेनें ताठलेला, असा जो गर्वाने स्वतःच्या पौरुषावरच
खूष असतो, तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा रूढ मार्गच आहे !

समोर असलेल्या पुरुषाचे सुख पाहण्याचें निमित्त
होण्या बरोबर ज्याच्या वृत्तींत क्रोधाचें विष चढतें;

ज्याप्रमाणे तापलेल्या तेलांत थंड पाणी टाकलें असतां जसा जाळ
उठतो, किंवा चंद्राच्या दर्शनानें जसा कोल्ह्याचा जळफळाट होतो,

ज्याच्या योगाने विश्वाचे व्यापार चालू होतात तो सूर्य
प्रतःकाली उगवलेला पाहून, पापी घुबडाचे डोळे फुटतात.

जगाला पहांत झाली कीं सुख होते, पण तिच्यापासून चोरांस मरणाहूनही
दुःख होते, आणि सर्पांस दूध घातलें तरी त्यांचें भयंकर विषच होतं.

अगाध अशा समुद्रजलाचें प्राशन करीत असतांही वडवाग्नी जसा
अधिकच भडकतो; आणि त्याला शांतता म्हणून कसली ती नाहीच.

त्याप्रमाणे चिद्या, विलास, ऐश्वर्य यांनी युक्त अशीं पुढिलांचीं भाग्ये
तो पाहातो, तसतसा जो रोष वाढत जातो, या मनोवृत्तीलाच क्रोध म्हणावें.

आणि ज्याचें मन सर्पाचें वारूळ असतें, ज्याचे डोळे म्हणजे बाणांची
वृष्टीच आहे व ज्याचे भाषण अग्नीच्या वर्षावाप्रमाणें प्रखर असतें;

इतर ज्या त्याच्या सर्व क्रिया, त्या पोलादाच्या करवतीसारख्या इतरांना
त्रासदायक आहेत, असें ज्याचें अंतर्बाह्य स्वरूप प्रखर असतें,

तो माणूस मानवजातींतला अधम समजावा. याप्रमाणें
पारुष्याचें लक्षण होय. आतां तूं अज्ञानाचे लक्षण ऐक.

ज्याप्रमाणें दगडास थंड व उष्ण या स्पर्शाचा भेद जाणत नाहीं;
किंवा जन्मांधास रात्र आणि दिवस यांतील भेद कळत नाहीं,

आणि उठिला अरोगणे । जैसा खाद्याखाद्य नेणे ।
कां परिस पाडु न ह्मणे । सोनेयां लोहाचा ॥ २४५ ॥

नातरि नानारसीं । रिघौनि दर्वी जैसी ।
अभिज्ञ मीठासि । नव्हे चि तिये ॥ २४६ ॥

कां वारा जैसा पारखी । नव्हे चि गा मार्गामार्गविशेषीं ।
तैसैं कृत्याकृत्यचिवेकीं । अधमपण जें ॥ २४७ ॥

हें चोख हें मैळ । ऐसैं नेणौनि बाळ ।
देखिलें ते केचळ । मुखीं चि घाली ॥ २४८ ॥

तैसैं पापपुण्याचें खिचटें । करूनि खांतां बुद्धिचेष्टे ।
कडू महुर न वटे । ऐसी जे दशा ॥ २४९ ॥

तिये नांच अज्ञान । या बोला नाहिं आन ।
एवं साई दोषांचें चिन्ह । सांगितलें ॥ २५० ॥

इहिं साई दोषांगीं । हे आसुरी संपत्ति दाटुगी ।
जैसैं थोर विष भूवंगीं । आंग सानें ॥ २५१ ॥

कां तीघां चुन्हि पांती । पांतां धाकुटी चि मीति ।
परि विश्वाची ही आहुती । करुं न पुरे ॥ २५२ ॥

धत्रेया ही गेलेयां शरण । त्रिदोषीं न चुके मरण ।
तेया तिहींची हे दूण । लागली आहे ॥ २५३ ॥

जें साहिं दोषीं संपूर्णीं । जाली इहिं चि उभारणी ।
ह्मणौनि आसुरी उणी । संपदा नोहे ॥ २५४ ॥

ऋरग्रहांची जैसी । मांदी मिळे येकी राशी ।
कां येति निंदकापासिं । अशेषें पापें ॥ २५५ ॥

अग्नि भडकल्यावर तो जसा खाद्याखाद्याचा विधिनिषेध बाळगीत
नाहीं. अथवा परिसास सोने किंवा लोखंड यांत जसा भेद नसतो,
अथवा ज्या प्रमाणें सैपांकाची पळी नानातऱ्हेच्या रसांत
फिरचली तरी तिला रसस्वादांतलें कांहीं कळत नाहीं,
अथवा वारा वाहू लागला म्हणजे चांगला मार्ग किंवा चाईट मार्ग असे तो
जाणत नाही, तसें कृत्य काय आणि अकृत्य काय, याविषयीं जें आंधळेपण,
हें स्वच्छ, हें मळकट, असा भेद न जाणतां,
लहान मूल जसे दिसेल ती वस्तू तोंडात घालते,
तशी पापपुण्याची खिचडी करून खात असतां, बुद्धीला कांहींही
कडू-गोड, बरे-चाईट, असे काही वाटत नाही, अशी जी दशा,
त्या दशेला अज्ञान म्हणतात. यांत कसलेंही अन्यथा
नाहीं. त्याप्रमाणे सहा दोषांचे मी लक्षण सांगितले.

या दंभादि सहा दोषांच्याच आंगांनीं ही आसुरी संपत्ती मोठी बलाढ्य झालेली
आहे. जसें सापाचे अंग लहान असलें, तरी त्यात भयंकर विष असतें,
तसेच तीन प्रकारचे अग्नी आहेत ते थोड्याश जागेत आहेत
असे दिसते, पण भडकले तर विश्वही पुरे पडणार नाही.

ज्या त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचें मरण ब्रह्मदेवास शरण गेलें असतांही
चुकत नाही, आणि हे दोष तर सहा म्हणजे तिहींच्या दुष्पट आहेत !

या संपूर्ण सहा दोषांनी ह्या आसुरी संपत्तीची उभारणी
झाली आहे. म्हणुन ही आसुरी संपत्ती उणी समजूं नये.

उलट, जशी पापग्रहांची एका राशीला युती व्हावी,
किंवा निंदा करणाराला जशीं सर्व पापें लागतात,

मरुणारूवाचें आंग । पडिघांति आघवे रोग ।
 कां कुमुहूर्ति दुर्योग । एकवटति ॥ २५६ ॥
 कां आयुष्य जांतिये वेळे । सेळिए सातवेउळी मिले ।
 तैसे साई दोष सगळे । जोडति तेथें ॥ २५७ ॥
 आंतुडलेया चोरा । सीणला सुडजे पुरां ।
 तैसें दोषिं इहिं नरा । कीजे तेयां ॥ २५८ ॥
 जेया मोक्षमार्गाकडे । याचेया आबुखा पडे ।
 न निगे ह्यणौनि बुडे । संवसारिं जो ॥ २५९ ॥
 अधमा योनिचां पाउटीं । उतरतु जो किरीटी ।
 स्थावरांहिं तळवटीं । बैसणें घे ॥ २६० ॥
 हें असो तेयाचां ठांडं । मिळौनि साई दोषीं इहीं ।
 आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढवीजे ॥ २६१ ॥
 ऐसिया दोन्हीं । संपत्ती प्रसिद्धा जनीं ।
 सांघितलिया चिन्हीं । वेगळालां ॥ २६२ ॥

दैवी सम्पद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
 मा शुचः सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

दैवी संपदा मोक्षाला आणि आसुरी संपदा बंधनकारक मानली आहे. म्हणून
 हे अर्जुना, तू शोक करू नकोस. कारण तू दैवी संपत्तींत जन्मास आला आहेस.

यां दोहींमाजि पहिली । दैवी जे ह्यणितली ।
 ते मोक्षसुखा पाहाली । उखा जाण ॥ २६३ ॥
 एरि जे दुसरी । संपत्ति कां असुरी ।
 लोभमोहाची खरी । सांखळ जीवां ॥ २६४ ॥

मरण समीप आलेल्या मनुष्यास सर्व रोगच एकदम
 पळोडतात किंवा कुमुहूर्तावर सर्व चाईट योग जमतात,
 अथवा शेळीचें आयुष्य संपत आलें म्हणजे तिला सात नांग्याची इंगळी दंश करते,
 त्या प्रमाणें ज्याचां नाश जवळ आला, त्याचे अंगीं हे सहाही दोष एकवटतात.
 विश्वासू माणसाला चोरानेच गाठावे अथवा थकलेला मनुष्य जसा महापुरात
 सापडावा, त्या प्रमाणें या सहा दोषांकडून मनुष्याचें अकल्याण केलें जातें.
 मोक्षमार्गी साधकाकडे यांचे एकदा कणभर जरी लक्ष गेले तरी तो
 'मी संसारांतूननिघणारच नाही' असें म्हणून प्रपंचामध्यें बुडी देतो.
 निकृष्ट योनीच्या पायऱ्यांनी खालती जात असता
 अर्जुना जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो,
 हें बोलणें राहूं दे. या सहा दोषांनी त्याचे
 ठिकाणी आसुरी संपत्ती वाढविली जाते पाहा.
 याप्रमाणे जगांत ज्या ह्या दोन संपत्ती प्रसिद्ध
 आहेत, त्यांची निरनिराळीं लक्षणे तुला सांगितली.

दैवी, सम्पत्, विमोक्षाय, निबन्धाय, आसुरी मता,
 मा, शुचः, सम्पदम्, दैवीम्, अभिजातः, असि, पाण्डव

दोन संपत्तींपैकीं पहिली जी दैवी संपत्ती तुला
 सांगितली, ती मोक्षरूपी सूर्योदयापूर्वीचा उषःकाल होय.
 दुसरी जी असुरी संपत्ती, ती जीवाच्या पायात
 असलेली मोहरूपी लोखंडाची सांखळीच आहे,

परि हे आइकौनि झनें । कदरसी हो मनें ।
कायि रात्री चांदिणें । धाकु धरिजे ॥ २६५ ॥
हे असुरी संपत्ति तेया । बंधालागि धनंया ।
जो साहिं दोषां ययां । आश्रो होए ॥ २६६ ॥
तूं तंच पांडवा । सांगितलेयां दैवां ।
गुणाचा वोलावा । जन्मलासि ॥ २६७ ॥
ह्यणौनि पार्था तुवां । दैवसंपत्तिस्वामियां ।
होउनि यावें उचाया । कैवल्याचा ॥ २६८ ॥

परंतु हें आसुरी संपत्तीचें वर्णन ऐकून तू कदाचित् भय धरशील, तर तसे भय बाळगू नको. दिवसाने कधी रात्रीचा धाक मनात धरावा काय ? हे अर्जुना ! जो या सहाही दोषांना आश्रयभूत होतो त्यालाच ही आसुरी संपत्ती बंधनकारक होते. पण अर्जुना ! तू तर दैवी संपत्तीत सांगितलेल्या या दैवी गुणांचा उपजत पुतळा आहेस. म्हणून पार्था, तू या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन कैवल्यासारख्या सर्वोत्कृष्ट उत्कर्षास प्राप्त हो,

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

द्वौ, भूतसर्गौ, लोके, अस्मिन्, दैवः, आसुरः, एव, च.
दैवः, विस्तरशः, प्रोक्तः, आसुरम्, पार्थ, मे, शृणु

अर्जुना, या लोकी देव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्यांचे वर्ग आहेत. त्यांपैकी दैवी प्रकृतीचे विस्तारपूर्वक सांगितले. आता तू आसुरी प्रकृतीची लक्षणे सांगतो तीं ऐक.

आणि दैवां असुरां । संपत्तिवंतां नरां ।
अनादिसिद्ध उजरा । राहाटिचा आहे ॥ २६९ ॥
जैसैं रात्रिचां अवसरीं । व्योम व्यापिजे निशाचरीं ।
दिसां सुव्यापारीं । मनुष्यादिकिं ॥ २७० ॥
तैसिया आपुलिया राहाटी । वर्त्तति दोन्हीं सृष्टी ।
दैवी आणि किरीटी । आसुरी एथ ॥ २७१ ॥
तेविं चि विस्तारुनि दैवी । ज्ञानकथनादिप्रस्ताविं ।
मागिलें ग्रंथें बरवी । सांगितली ॥ २७२ ॥
आतां आसुरी सृष्टी । तेथिची उपलउं गोठी ।
अवधानाची दीठी । दे पां नीकी ॥ २७३ ॥

आणि आता दैवी व आसुरी संपत्तींनीं युक्त अशा पुरुषाची अशी दोन प्रकारची प्रसिद्ध अशी राहाटी अनादिसिद्धच आहे, ज्याप्रमाणें रात्री निशाचरांचे व्यापार चालूं असतात, आणि मनुष्यादिक दिवसां उत्तम व्यवहार करीत असतात. तशाच या दैवी आणि आसुरी सृष्टीचे लोक या जगांत हे अर्जुना, येथे आपआपल्या राहाटीप्रमाणे वागत असतात, या ग्रंथाच्या मागच्या भागांत ज्या वेळेस ज्ञानलक्षणाचे निरूपण करताना दैवी संपत्तीचा चांगला विस्तार केला होता. आतां आसुरी संपत्तीचे जे लोक आहेत, त्यांचे आचरण कसे असते, विस्ताराने सांगतो. तर तुझे चांगले लक्ष असूदे,

तरि वाद्येंविण नादु । दूजेन विण शब्दु ।
कां अपुष्प मकरंदु । न लभे जैसा ॥ २७४ ॥

तैसी प्रकृति हे आसुर । येकली नव्हे गोचर ।
जंच येकाथें शरिर । लहो ना ॥ २७५ ॥

मग आविष्कारला लांकुडें । पावकु जैसा जोडे ।
तैसी प्राणिदेहीं सांपडे । आटोपली हे ॥ २७६ ॥

तेथचां वाढि जे उंसा । ते चि आंतुला रसा ।
देहाकारु होये तैसा । प्राण्यांचा ॥ २७७ ॥

आतां तेयां चि प्राण्यां । रूप करु धनंजया ।
घडिलें जें जें आसुरिया । दोषरिद्धी ॥ २७८ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

तर नाद जसा वाद्याशिवाय कोणास ऐकू येत
नाहीं, किंवा फुलाचाचून मधु प्राप्त होत नाही,

त्याप्रमाणें ही आसुरी संपत्ती जोपर्यंत एखाद्या शरीराचा
आश्रय धरीत नाही, तोपर्यंत ती केवळ एकटी दिसू शकत नाही,

मग ज्या प्रमाणें लांकडांत अग्नी प्रकट झाला म्हणजे तो जसा लाकडाला व्यापून
टाकतो, त्याप्रमाणें प्राण्याच्या देहावर सत्ता गाजवीत असतांना नजरेस येते.

उस ज्याप्रमाणें वाढत जाईल तसा, त्यांतील रसही वाढतो, त्याप्रमाणे
आसुरी संपत्ती शरीराचा आकार वाढेल तशी हीपण वाढत जाते

आतां अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोषांनीं युक्त
जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों.

प्रवृत्तिम्, च, निवृत्तिम्, च, जनाः, न, विदुः, आसुराः,
न, शौचम्, न, अपि, च, आचारः, न, सत्यम्, तेषु, विद्यते

आसुरी संपत्तीचे लोक प्रवृत्ती आणि निवृत्ती दोन्हीही जाणत नाहीत.
त्यांच्या मध्ये पवित्रता, सदाचार अथवा सत्य यापैकीं कांहीं नसतें.

तरि पुण्यालागि प्रवृत्ति । पापालागि निवृत्ति ।
या जाणणेयांची राति । तेयाचां मनीं ॥ २७९ ॥

निगणेयां आणि प्रवेशा । चित्त नेंदितु आविंसा ।
कोशकारु जैसा । जाचिनला ॥ २८० ॥

कां दीधलें माघौतें येईल । किं न ये हें पुढिल ।
न पातां दे भांडवल । मूर्खु चोरा ॥ २८१ ॥

तैसेया प्रवृत्ति निवृत्ति दोन्हीं । नेणिजति आसुरीं जनीं ।
आणि शौच तें स्वप्नीं । नेदखति ते ॥ २८२ ॥

पुण्यकृत्याकडे प्रवृत्ती आणि पापाविषयीं निवृत्ती
या जाणिवेचा ज्यांचे अंतःकरणांत काळोख असतो;

कोशकीटक कोश करताना आपल्याला बाहेर पडण्यास आणि
आत शिरण्यास मार्गाकडे लक्ष न देतां आंत कोंडला जातो;

अथवा आपण दिलेले भांडवल हें परत येईल किंवा नाही याचा
विचार न करता मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो

तसेच हे आसुरजन प्रवृत्तिनिवृत्तीचां हे दोन्ही मार्ग जाणीत
नाहींत; आणि शुचित्य तर ते स्वप्नांत सुद्धां पहात नाहीत.

काळिमा सांडील कोळिस्या । वर चोखि होईल वायसा ।
राक्षसु ही मांसा । विटों सके ॥ २८३ ॥

परि आसुरां प्रणियां । शुचि नाहिं धनंजया ।
पवित्रत्व जेवि भांडेया । मद्याचिया ॥ २८४ ॥

आणि वाढवितां विधीची आश । कां पाहांतां
वडिलांची वास । आचरिजे हे भास । नेणति ते ॥ २८५ ॥

जैसें चरणें सेळियेचें । कां धावणें वारेयाचें ।
जळणें आगिचें । भलेतेउतें ॥ २८६ ॥

तैसें पुढां सूनि शरिर । आचरति ते आसुर ।
सत्येंसि कीर वैर । सदा चि तेयां ॥ २८७ ॥

नांगिया आपुलिया । विंचू करी गुतकुलिया ।
तरि साच बोलिया । बोलति ते ॥ २८८ ॥

अपानाचेनि तोंडें । जरि सुगंधा येणें घडे ।
तरि सत्य तेयां जोडे । आसुरांतें ॥ २८९ ॥

ऐसें ते न करितां काहिं । आंगिं चि चोखटें पाहिं ।
आतां बोलती ते नवाई । सांघिजैल ॥ २९० ॥

यज्ञविं कऱ्हेयाचा खांदु चांग । मग येर काइ आंग ।
परिस जो प्रसंग । प्राप्ती कीं ॥ २९१ ॥

उधवणीचें तोंड । उगळीत धूमाचे उभड ।
हे जाणिजे तऱ्हीं उघड । सांघों ते बोल ॥ २९२ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

एकवेळ कोळसा आपले काळेपण सोडून देईल, कदाचित्
कावळा पांढरा होईल, एकवेळ राक्षस मांस खायला कंटाळेल,

पण, अर्जुना, ज्याप्रमाणें मद्याच्या पात्रास ज्याप्रमाणे पावित्र्य
नसते. त्याप्रमाणें या आसुरी प्राण्यांस शुचित्व येणार नाहीं.

ज्यांना शास्त्रोक्त कर्माची इच्छा नसते, किंवा वाडवडीलांची आचारपद्धती ध्यानीं घेतील,
अथवा धर्मशास्त्रानें सांगितलेल्या आचारानें वागतील, ही गोष्ट ते जाणत नाहीत.

जसें शेळीचे हवें तसें चरणें, किंवा वारा वाटेल
तिकडे वाहतो, किंवा अग्नीचे स्वैर जाळणें,

त्या प्रमाणें स्वच्छंदीपणा पुढें करून, आसुरी संपत्तीचे लोक
आचरण करतात, व त्यांचें नेहमींचेंच सत्याशीं वांकडें असतें.

विंचू जर आपल्या नांगीने गुदगुल्या करील,
तरच त्याच्यां बोलण्यांत सत्य आढळेल.

किंवा अपानद्वारानें सुगंध सुटेल तरच
या आसुरांमध्ये सत्य आढळून येईल.

अशा प्रकारें कांहीं न करतांही ते स्वभावतःच वाईट असतात,
आतां त्यांच्या बोलण्याचा विलक्षणपणा सांगण्यात येईल.

उंटाचे अवयव, मग त्यांत चांगलें वाईट नीट अंग तें कोठचें ? त्यांतलच
प्रकार या आसुरांचा आहे. परंतु प्रसंगानुसार सांगतो ती ऐक.

धुरांड्याचे तोंडांतून जसे धुराचे लोट निघतात, त्याप्रमाणे आसुरी
लोकांचे बोलणे असते, असे जाण. तीं बोलणी स्पष्ट करून सांगतो.

असत्यम्, अप्रतिष्ठम्, ते, जगत्, आहुः, अनीश्वरम्,
अपरस्परसंभूतम्, किम्, अन्यत्, कामहैतुकम्,

ते आसुरी स्वभावाचे मनुष्य असे सांगतात की, हे जग असत्य, व्यवस्थारहित, आणि ईश्वररहित आहे; ते कामी स्त्रीपुरुषापासून झाले आहे. काम हेंच मूळ कारण, दुसरें काय ? असें ते म्हणतात.

तरि विश्व हा अनादि ठावो । एथ नियंता ईश्वरु रा३० ।
चाउडिये न्यायान्या३० । निवडी वेदु ॥ २९३ ॥

वेदें अन्यायीं पडे । तें निरयभोगें दंडे ।
सन्यायी तो सुरवाडे । स्वर्गीं जिये ॥ २९४ ॥

ऐसी विश्ववेचस्था । अनादि जे पार्था ।
ते ह्यणति तें वृथा । आघवें हें ॥ २९५ ॥

यज्ञमूढ मुसिले यागीं । देवपिसे प्रतिमेलानि ।
नागविले भगवे योगी । समाधिभ्रमें ॥ २९६ ॥

एथ आपुलेनि बळें । भोगिजे जें वेगळें ।
हें चांचौनि नीकें आगळें । शून्य आहे ॥ २९७ ॥

ना असक्तपणें अंगिकें । वेगळ वेंटाळी न टके ।
ऐसा गादिजे दुःखें । तें चि पाप ॥ २९८ ॥

प्राण घेंति संपन्नाचे । ते पाप जरि साचें ।
तरि सर्वस्य ये तेयाचें । हें पुण्यफळ किं ॥ २९९ ॥

बळी अबळातें खाये । हें चि बाधितें होये ।
तरि मायेया कां नोहे । निसंतान ॥ ३०० ॥

कुळें शोधूनि दोन्हीं । कुमारें चि सुलर्गीं ।
मेळविलीं प्रजासाधनीं । हेतु जरि ॥ ३०१ ॥

तरि पशुपक्षादि जाती । तेयां मीति नाहिं संतती ।
तेयां कोणीं प्रतिपत्ती । विवाह केले ॥ ३०२ ॥

तर हे विश्व अनादि चालत आलेलें आहे आणि ईश्वर हा त्याचें नियमन करणारा परमात्मा आहे, व वेद उघडपणे न्याय-अन्यायाचा निवाडा करतात,

वेदांच्या दृष्टीनें जो अन्यायी ठरतो; त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते, आणि पुण्यकर्म करणारा स्वर्गात सुख भोगतो.

अर्जुना, अशी ही जी विश्वाची अनादिसिद्ध व्यवस्था आहे, ती सर्व खोटी आहे, असे ते म्हणतात,

यज्ञवेडे यज्ञांकडून फसविले गेले, देवपिसे प्रतिमांनीं आणि शिवलिंगांनीं नागविलें, भगवे वस्त्र परिधान करणारे योगी समाधीच्या भ्रमात सापडले;

या जगांत आपल्या सामर्थ्यानें जें जें प्राप्त करून घेतां येईल, तें तें प्राप्त करून घेऊन भोगावे, याशिवाय निराळे पुण्य कोठें आहे ?

अथवा शरीराच्या अशक्तपणामुळें जेव्हा विषयसुख भोगता येत नाही; म्हणून जे दुःख भोगणे हेच पाप आहे.

श्रीमंत लोकांचे प्राण घेणे, हें जरी खरोखर पाप आहे, तर त्यांचें सर्वस्य आपल्या हातीं येतें, हें पुण्याचें फळ नव्हे काय ?

जो बलवान असतो तो अशक्ताचा नाश करतो; हें जर निषिद्ध आहे असें म्हणावें, तर मोठे मासे लहान माशांना खातात, तर त्यांचे निसंतान कसें होत नाही ?

तसेंच कुळगोताचा चांगला बारकाईनें शोध करून, कुमार-कुमारीचे शुभ मुहूर्त काढून लग्न लावणे, हे जर संतती उत्पत्तीला कारण होते,

पशुपक्षी आदी जातींत ज्यांच्या संततीला मर्यादा नाही ते कोणत्या शास्त्रोक्तविधीनें लग्न लावतात बरे ?

चोरियेचें धन आलें । तें कोणासि विष जालें ।
 चालभाचिये रती जालें । कोडी कोण ॥ ३०३ ॥

हणौनि देवो गोसांवि । तो धर्माधर्म भोगवी ।
 आणि परत्राचां गाविं । करि तो भोगी ॥ ३०४ ॥

तरि परत्र ना देवो । न दिसति हणौनि वावो ।
 आणि करितां निमे ठावो । मग भोगी कोणु ॥ ३०५ ॥

येथ उर्वसिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं ।
 तैसा क्रिमि नरकीं । लोलतु श्लाघ्यें ॥ ३०६ ॥

हणौनि नरकु स्वर्गु । नोहे पुण्यपापभागु ।
 जें दों ठांडं भोगु । कामा चि तव ॥ ३०७ ॥

याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्में ।
 मिळति तेथ जन्मे । आघवें जग ॥ ३०८ ॥

आणि निजें अभिलाखें । स्वार्था लागलें हें पोखे ।
 पाठिं परस्परद्वेषें । कामु चि नाशी ॥ ३०९ ॥

एवं कामचांचूनि काहीं । जगा मूळ चि आन नाहिं ।
 ऐसैं बोलति ते पाहीं । आसुर गा ॥ ३१० ॥

आतां असो हें कीडाळ । बोलिं न करुं पघळ ।
 सांघतां चि सपोल । होंतसे वाचा ॥ ३११ ॥

चोरीचे द्रव्य कोणाजवळ आलें, तर ते कोणास विष होतें काय ?
 प्रेमाने परद्वार केले, व्यभिचार केला, तर तो कोडी होतो कीं काय ?

म्हणून परमेश्वर जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्म भोगावयास लावितो
 आणि जो इथें पापपुण्य करतो, त्याला ते परलोकीं भोगावें लागतें.

परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहीत म्हणून त्याविषयीं बोलणें व्यर्थ होय;
 आणि पापपुण्य करणारा तर मरून जातो. मग भोगायला कोण असणार ?

जसा इंद्र स्वर्गलोकीं उर्वशीच्या सहवासांत सुख भोगतो
 तसा घाणीतला किडाही घाणींतच धन्यता मानतो.

म्हणून नरक व स्वर्ग हीं, पाप पुण्य यांनीं प्राप्त होणारीं
 ठिकाणें नाहीत. कां कीं दोन्ही ठिकाणीं कामाचाच उपभोग असतो.

यास्तव कामाच्या इच्छेने स्त्रीपुरुष एकत्र
 झाले असता हे सर्व जगत् उत्पन्न होते,

म्हणून स्वार्थासाठीं ज्याची ज्याची अभिलाषा केली जाते, तें तें सर्व कामाकडून
 पोसलें जातें, नंतर परस्पराच्या द्वेषाने कामच त्यांचा नाश करतो.

ह्या प्रमाणें जगाला कामाशिवाय दुसरें कांहीं मूळच नाही,
 असे सर्व प्रतिपादन आसुरी प्रकृतीचे लोक करतात.

आता हे निंद्य चर्णन फार करीत बसत
 नाही, हें बोलण्यांतच वाचा निष्फळ होते !

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
 प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एताम्, दृष्टिम्, अवष्टभ्य, नष्टात्मानः, अल्पबुद्धयः,
 प्रभवन्ति, उग्रकर्माणः, क्षयाय, जगतः, अहिताः

या खोट्या ज्ञानाचा अवलंब करून ज्यांचा स्वभाव नष्ट झाला आहे आणि
 ज्यांची बुद्धी मंद आहे आणि सर्वांचे शत्रू असे ते जगाच्या नाशाला प्रवृत्त होतात.

आणि ईश्वराच्या खंती । नसुदिया करिति चांथी ।
हें इं नाहिं चितीं । हा चि निश्चयो ॥ ३१२ ॥

किंघहुना उघड । आंगिं भरूनि पाखांड ।
नास्तिपणाचें हाड । रोविलें जीभे ॥ ३१३ ॥

तेथचां स्वर्गालागि आदरु । कां नरकाचा अडदरु ।
ये वासनेचा अंकुरु । जळौनि गेला ॥ ३१४ ॥

मग केचळ ये खोडां । अमेध्योदकाचा बुडडा ।
विषइं चि सुहाडा । बुडाले गा ॥ ३१५ ॥

जें आटाचे जळचर । तें डोहिं मिळति ढीवर ।
कां पडावें शरीर । तें रोगां उदयो ॥ ३१६ ॥

उदैलें केतुचें जैसें । विश्वा अनिष्टा चि दोसें ।
ते जन्मति ते तैसे । लोकां आटु ॥ ३१७ ॥

विरूढलेयां अशुभ । फूटति ते चि कोंभ ।
पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥ ३१८ ॥

आणि मागां पुढां जाळणें- । वांचूनि आगि आन नेणे ।
तैसें विरुं चि करणें । आथि तेयां ॥ ३१९ ॥

परि तें चि गा करणें । आदरीति संभ्रमें जेणें ।
तो आइक पार्था ह्मणे । श्रीनिवासु ॥ ३२० ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्यासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिब्रताः ॥ १० ॥

आणि अंतःकरणात ईश्वराची निंदा करीत उगीच बडबड
करतात, बरे, त्यांच्या मनीं कोणी एक निश्चय नसतोच मुळीं !

किंघहुनां उघड पाखंडमत स्वीकारून करून या असुरांनीं
जीवाच्या अंगांत नास्तिकपणाचें झाड रोविलेले असते;

मग स्वर्गाविषयीं श्रद्धा किंवा नरकाविषयीं भय, ह्या
वासनांचा या मनोवृत्तींचा अंकुर जळून खांक झाला आहे.

मग अर्जुना, अपक्व उदकाच्या घाणेरड्या पाण्यांतील बुडबुड्यासारखे, जें
शरीर त्या शरीररूपी खोड्यांत सांपडून विषयरूपी कर्दमांत बुडालेले असतात.

ज्या वेळेस जलचरांचा नाश व्हावयाचा असतो, त्यावेळीं त्या डोहाकडे
धीवर एकत्र येतात. तसे शरीर पडण्याची वेळ आली की रोगांचा उदय होतो.

केतूचा उदय होणे म्हणजे जगावर अरिष्ट येणेच असते,
त्याप्रमाणें जगाचा नाश करण्यासाठीच ते जन्माला येतात.

ज्याप्रमाणें अशुभ पेरलें असतां त्याला अशुभच कोंब येतात
त्याप्रमाणें हे आसुरी पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्थंभच आहेत.

आणि मागेपुढें असलेल्या पदार्थास जाळावयाचें, यावांचून आग्नी अन्य कांहीं जाणत नाही.
त्याप्रमाणे असुर लोक नीतीविरुद्ध वर्तन करतांना यत्किंचितही विचार करीत नाहीत.

भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, हे अर्जुना, विरुद्ध करण्याचें
काम ज्या उत्साहानें ते आरंभ करतात, त्याविषयीं ऐक.

कामम्, आश्रित्य, दुष्पूरम्, दम्भ, मान, मदान्विताः,
मोहात्, गृहीत्या, असत्, ग्राहान्, प्रवर्तन्ते, अशुचि, ब्रताः

अनिवार कामाचा स्वीकार करून दांभिकपणा, मान व गर्व यांनींच
युक्त होऊन, मोहामुळें दुराग्रह धरून ते अशुद्ध कर्मांमध्ये प्रवृत्त होतात.

तरि जाळ पाणियें न भरे । इंधनीं आगि न पुरे ।
तेया दुर्भर चि धुरे । मुख जालें ॥ ३२१ ॥

तैं या कामाचा उंलाचा । जीविं धरूनि पांडवा ।
दंभमानाचा मेळावा । मेळवीति ॥ ३२२ ॥

मातलेया कुंजरा । आगळी जाली मदिरा ।
तैसा मदाचा ताठा तंच जरा । चढत आंगीं ॥ ३२३ ॥

आणि आग्रया तो चि ठाउं । चरि मौढ्य ऐसा साचाउं ।
मग काइ चानूं निर्वाहो । निश्चयाचा ॥ ३२४ ॥

जिहिं परोपतापु घडे । परचा जीउ रगडे ।
तिहिं कर्मि होउनि गाडे । जन्मव्रती ॥ ३२५ ॥

आपुलें केलें फोकारिति । जगातें धिकरिति ।
दाहें दिशीं पसरिति । स्पृहाजाळ ॥ ३२६ ॥

ऐसेनि गा आटोपें । थोरिये आणिति पापें ।
धर्मधेनु खुरपें । सूटलें जैसें ॥ ३२७ ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

तसेच ते आमरणान्त असंख्य चिंतांचे ओझे घेतलेले च
कामोपभोग हेंच अंतिम साध्य आहे, असा निश्चय केलेले असतात.

इया एकी आइती । तेयाचिया कर्मप्रवृत्ती ।
आणि जीणेयां परौती । वाहाति चिंता ॥ ३२८ ॥

पाताळहोनि निम्न । जिये उंचिये सानें गगन ।
जें पाहांतां त्रिभुवन । आणु हीं नोहे ॥ ३२९ ॥

जसें मासे धरण्याचें जालें पाण्यानें भरत नाहीं, व अग्रीला काष्ठें पुरीं
होत नाहीत, असा कधीही तृप्त न होणाऱ्या पदार्थांमध्ये जो अग्रेसर आहे,

असां जो काम, अर्जुना, त्या कामाचा जिवाभावानें आश्रय
करून ! दंभमानादि चिकारांचा समुदाय गोळा करतात,

अगोदरच हत्ती माजलेला च त्यांत आणखी दारूची भर पडलेली
त्याप्रमाणे आसुरी पुरुष वयोवृद्ध होऊ लागला की अधिकच उन्मत्त होतो,

आणि आग्रहाचें तें एकमेव विश्रांतिस्थान ! त्यांत त्याच्या मदतीला
मूर्खपणा येतो. मग अशा स्थितीत निश्चय टिकण्याचे काय वर्णन करावे ?

ज्यामुळें परपीडा घडेल, किंवा दुसऱ्याची प्राणहानी होईल,
अशा कर्मांत ते जन्मभर पक्के चतनदार होऊन राहतात.

मग आपल्या कृत्यांचा गाजावाजा करतात, आणि जगाला तुच्छ लेखतात.
अशा रीतीने आपल्या वासनेचे जाले जिकडे तिकडे पसरवितात,

ज्याप्रमाणे देवाला सोडलेली गाय, चाटेल त्यात तोंड घालते
तसे हे आसुर चाटेल ते पाप करण्यास मागेपुढे पाहत नाहीत.

चिन्ताम्, अपरिमेयाम्, च, प्रलयान्ताम्, उपाश्रिताः,
कामोपभोगपरमाः, एतावत्, इति, निश्चिताः

याच एका साधनानें तें आपली कर्म करतात; आणि मरण
पावल्यावरही सुख लाभाचे म्हणून प्रयत्न करत असतात.

जी चिंता पाताळाहूनही खोल गगनाहूनही उंच, जिच्याशीं
तुलना करतां विश्वसुद्धा परमाणुइतकेंच जोखतें,

ते योगपटाची मवणी । जीविं अनियम चिंतवणी ।
जें सांडूं नेणे मरणीं । वल्लभा जैसी ॥ ३३० ॥

तैसी चिंता अपार । वाढवीति निरंतर ।
दीठि सूनि असार । विषयादिक ॥ ३३१ ॥

स्त्रिया गाडलें आडकावें । स्त्रीरूप डोळां देखावें ।
सर्वइंद्रियें हिं आश्लेषावें । स्त्रियांतें चि ॥ ३३२ ॥

कुरचंडी कीजे अमृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरौतें ।
नाहिं चि ह्यणौनि चित्तें । निश्चित जालें ॥ ३३३ ॥

मग तेया चि स्त्रीभोगा- । लागि पाताळस्वर्गा ।
धांवति दिग्विभागा । परौतें हीं ॥ ३३४ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥ १२ ॥

आशापाशशतैः, बद्धाः, कामक्रोधपरायणाः,
ईहन्ते, कामभोगार्थम्, अन्योयेन, अर्थसञ्चयान्

शेंकडों आशापाशांनी बद्ध झालेले, व कामक्रोधांचे ठिकाणीं तत्पर असलेले असे ते
आपल्या कामोपभोगाच्या तृप्तीसाठीं विपुल संपत्तीचा साठा मिळवण्याची इच्छा करतात,

एकु कवळु बहुतीं मासां । तोडुनु नेजिये जैसा ।
तैसैं चि कीजे विषयाशा । तेयासि गा ॥ ३३५ ॥

वांछित तंव न पवति । मा रोकडी चि आशसंतति ।
वाढों वाढों होंति । कोशकीट ॥ ३३६ ॥

आणि पसरला अभिलाखु । अपूर्ण तो चि होये द्वेषु ।
एवं कामक्रोधांचा अधिकु । पुरुषार्थु नाहीं ॥ ३३७ ॥

दिहा खोलणें रात्रीं जागोचा । ठाणांतरिया जैसा पांडचा ।
अहोरात्रिं चिसावां । भेटे चि ना ॥ ३३८ ॥

नवीन संन्यास धारण केलेल्यास आपले नूतन नियम घोकावे लागतात, त्याप्रमाणें
त्याच्यामनीं अमर्याद विवंचना असते. पतिव्रता जशी पतीला मरणातही सोडीत नाही,

त्याचप्रमाणें असार अशा विषयादिकांविषयीं चिंता निरंतर वाढवीत
असतात, आणि पोकळ विषयोपभोगांचा ध्यास जीवाला लावून घेतात.

स्त्रियांचे गाणें एकावें, स्त्रियांचें स्वरूप डोळ्यांनीं
पहावें, व सर्वेन्द्रियांनीं स्त्रीलाच आलिंगन घावें.

ज्या सुखावरून अमृतही ओवाळून टाकावे अशा प्रकारें, स्त्रीपेक्षां अधिक
असैं दुसरें सुखच नाहीं असा सिद्धांत ते आपल्या मनाशीं बांधतात.

मग ते स्त्रीसुख भोगण्याकरिता पाताळांत
किंवा दिशांचेसीमे पलीकडेही ते धांवतात.

ज्या प्रमाणें मासा विचार न करतां आमिषाचा घास गिळून टाकतो, त्या प्रमाणें
विषयांच्या ठिकाणीं त्यांनी आपली आसक्ती ठेवल्यामुळें त्यांची स्थिती होते.

इच्छित तर त्यांस प्राप्त होत नाहीं, नेहमीं विषयाची कोरडी
आशाच करून कोशकीड्याप्रमाणे ते आशेतच गुरफटून राहतात,

आणि वासनेची तृप्ती झाली नाही, तेव्हा त्यातूनच द्वेष उत्पन्न
होतो. या प्रमाणें कामक्रोधापेक्षां अधिक योग्यतेचा पुरुषार्थ नाही.

अर्जुना, ठाण्यावरचा पाहारेकरी जसा दिवसा फेऱ्या करतो व रात्री
गस्त घालावी लागते, म्हणून अहोरात्र त्याला विश्रांति मिळत नाही,

तैंसैं उंचौनि लाटिलें कामें । नेहटित क्रोधाचिये दूमे ।
तेथ रागव्देष प्रेमैं । न माति केहीं ॥ ३३९ ॥

तेचि चि जीवचेया हांचां । विषयवासनांचा मेळावा ।
केला परि तो भोगावा । अर्थे किं ना ॥ ३४० ॥

हणौनि भोगावेया जोगा । पूर्ता अर्थु पै गा ।
आणावेया जगा । झोंवति सैरा ॥ ३४१ ॥

एकांतें सावधां मारीति । एकांचीं सर्वस्यें हरिति ।
एकांलागि उभारिति । अपाययंत्रें ॥ ३४२ ॥

पाशिकें पोतीं वागुरा । सूणे ससाणे काठि सोंचारा ।
घेउनि निगति डोंगरा । पारधीं जैसे ॥ ३४३ ॥

तें पोसावेया हें पोट । मारुनि प्राण्यांचे संघाट ।
आणिति ऐसैं निकृष्ट । तें हिं करिति ॥ ३४४ ॥

परप्राणघातें । मेळवीति चित्तें ।
मिळलेयां चित्तें । तोखणें कैसें ॥ ३४५ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदम्, अद्य, मया, लब्धम्, इमम्, प्राप्स्ये, मनोरथम्,
इदम्, अस्ति, इदम्, अपि, मे, भविष्यति, पुनः, धनम्

आज हे धन मी मिळविले आहे. हा मनोरथ मी उद्या साध्य करीन,
माझ्या जवळ हे इतके द्रव्य आहे आणि पुन्हासुद्धा हे मला मिळेल.

हणो आजि मियां । संपत्ति बहुतां एकाचिया ।
आपुलिया हातिं केलिया । धन्यु ना मीं ॥ ३४६ ॥

ऐसा श्लाघों जंव जाये । तंव मन आणिका हिं वाहे ।
सचें चि हणो पाहे । बहु चि आणूं ॥ ३४७ ॥

तसे हे असुर कामवासनेनें एकदा उंचावरून खालीं लोटून दिले असता, ते क्रोधाच्या खडकावर आपटतात, पण त्यांची वासना व क्रोध कमी न होता कोठेमावत नाही,

त्या प्रमाणें अंतःकरणांत हांव असल्यानें, विषयवासनांचा मेळा गोळा केला खरा, तरी विषयांचा प्रत्यक्ष उपभोग घडण्याला द्रव्य पाहिजे कीं नाही !

म्हणुन विषयपभोग मिळविण्यापुरता पुरेल इतकें द्रव्य गोळा करण्यासाठीं ते सैराचैरा जगाशीं झट्या घेतात.

एकाला संधी साधून मारतात, तर कोणाचें सर्वस्य लुटून नेतात, व एखाद्याचा नाश; करण्याकरिता यंत्रांतंत्राचीं कुलंगडी करतात.

फांसे, पोतीं, जाळीं, कुत्रीं, ससाणे, चिकाटे, भाले वगैरे घेऊन, पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जातात

ते पारधी आपलें पोट पोसण्याकरितां जसे अनेक प्राण्यांचा संहार करतात, त्याप्रमाणे आसुरी लोकही कुकर्म करतात,

दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात; व तें द्रव्य मिळाल्यावर चित्ताच्या ठिकाणीं कसा संतोष मानतात !

आसुर पुरुष म्हणतो, अनेकांची संपत्ती मीं स्वाधीन करून घेतली तेव्हा मी धन्य आहे की नाही ?

याप्रमाणें आपणच आपली प्रौढी मिरचीत आहे, तों मनांत आणखीच लोकांना लुटण्याची हांव बाळगतो, व म्हणतो आतां आणखी दुसऱ्याचे द्रव्य हिरावून घेतों !

हैं जेतुलें असे जोडलें । तेयाचेनि भांडवलें ।
लाभा घेईन उरलें । चराचर ॥ ३४८ ॥

ऐसेनि धनें विश्वाचेयां । मीं चि होईन स्वामियां ।
मग दीठि पडे तेयां । उरों नेंदि ॥ ३४९ ॥

अस्यौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

या शत्रूला मी मारले आणि त्या दुसऱ्यालाही मारीन, मीच ईश्वर आहे,
मी सुख भोगणारा आहे. मी संपन्न, मीच सिद्ध, मीच समर्थ, मीच सुखी आहे,

हे मारिले ते थोडे । आणिक ही साधीन गाढे ।
मग नांदेन पवाडें । एकला चि ॥ ३५० ॥

माझीं होंति कामारीं । तियेवांचौनि येरें मारीं ।
किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु मीं ॥ ३५१ ॥

मीं भोगभूमीचा रा३० । आजि सर्व सुखांसि ठा३० ।
हणौनि इंद्र वावो । मातें पाउनि ॥ ३५२ ॥

मीं मनें वाचा देहें । करिं तें कें नोहे ।
मजवांचूनि आहे । आनु आज्ञासिद्ध ॥ ३५३ ॥

तंच चि बळिया काळु । न दिसें जंच मीं अतुळु ।
सुखाचा फिर निखळु । राशी चि मीं ॥ ३५४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

मी मोठा धनिक आणि मोठ्या कुळात जन्मलेला आहे. माझ्यासारखा दुसरा कोणी
आहे ? मी यज्ञ करीन, दान देईन, आनंद लुटीन, असे अज्ञानाने मोहित होऊन बरळतात,

हैं इतकें मिळविलेलें तर पदरांत पडलेंच आहे, तर त्याचे भांडवल करीन
व त्याचर जें कांहीं आणखी चराचरापैकीं शिल्लक असेल तेचढें मिळवीन.

अशा रीतीनें विश्वाच्या धनाला मी एकटाच मालक होईन,
मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन त्याला राहूं देणार नाहीं.

अस्यौ, मया, हतः, शत्रुः, हनिष्ये, च, अपरान्, अपि,
ईश्वरः, अहम्, भोगी, सिद्धः, अहम्, बलवान्, सुखी

मीं मारले ते वैरी कांहींच नाहीत ! आणखी अनेकांना मी मारीन.
मग या सर्व जगांत एकट्या माझीच कीर्ती दुमदुमून राहिल !

जीं माझें दास्य पत्करतील, त्यांखेरीज इतरांचा मी नाश
करीन; चराचराचा ईश्वर जो म्हणतात, तो मीच !

या सूखभोगरूपी पृथ्वीचा चक्रवर्ती राजा असल्याकारणांने सर्व
सुखाचा आगर मीच ! म्हणून मला पाहून इंद्रही फिका पडेल.

मी कायावाचामनेंकरून जें करीन तें सिद्धीस कसें जाणार नाही ? ज्याची
आज्ञा सिद्धवत् आहे, असा समर्थ माझ्यावाचून दुसरा कोण आहे ?

काळ बलवान् म्हणतात खरा ! जोपर्यंत महाबलवान मी दृष्टीस
पडत नाही तोपर्यंत, सुखाची केवळ खरोखर रास मीच आहे.

आढ्यः, अभिजनवान्, अस्मि, कः, अन्यः, अस्ति, सदृशः, मया
यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्य, इति, अज्ञानविमोहिताः

कुबेरु आथिला होए । परि तो नेणे चि माझी सोये ।
संपत्ति मार्यां नोहे । श्रीनिवासु ॥ ३५५ ॥

माझेया कुळाचा उजालु । कां ज्ञातिगोत्राचा मेलु ।
पाहांतां ब्रह्मा हिं अळू । उणा चि दीसे ॥ ३५६ ॥

ह्यणौनि मिरवति नाचें । नाहिं मजसिं सरि पावे ।
वायां ईश्वरादिकें साचें । तैसे कोणहीं ॥ ३५७ ॥

आतां लोपला अभिचारु । तेया करिन जीर्णोद्धारु ।
प्रतिष्ठीन परमारु । यागवरि ॥ ३५८ ॥

मातें गांती वानिती । नाचें नटें रिझविती ।
तेयां देईन मागती । ते ते वस्तु ॥ ३५९ ॥

मजिरां अन्नपाणीं । प्रमादाचां आलिंगनीं ।
होईन मीं त्रिभुवनीं । आनंदकरु ॥ ३६० ॥

कायि बहू सांघों ऐसे । ते आसुर प्रकृतिपीसैं ।
तुरंबित असौसैं । गगनौळ्यां ॥ ३६१ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेक प्रकारांनी भ्रांतचित्त झालेले, मोहाच्या जाळ्यांमध्ये गुरफटलेले, काम
भोगांमध्ये अत्यंत असक्त झालेले, हे अपवित्र अशा नेकामध्ये पतन पावतात.

अज्ञानें आतलें धूळि । ह्यणौनि आशा वाहुंठळी ।
भवंडित अंतराळीं । मनोरथाचां ॥ ३६२ ॥

जराचेनि आटोपें । रोगी भलेतैसें जल्पे ।
चंचळित संकल्पें । जाण तैसें ॥ ३६३ ॥

कुबेर संपन्न आहे खरा, परंतु त्याच्यानें माझी बरोबरी करवणार
नाहीं; अहो, माझ्या सारखी संपत्ती प्रत्यक्ष लक्ष्मीपतीजवळही नाही !

माझ्या कुळाचे वैभव, किंवा आप्तवर्गाचा समुदाय
पाहतां ब्रह्मदेव देखील हलका व कमीच दिसतो.

म्हणून, लोक जो ईश्वरादिकांचा लोकीक गातात, तो
व्यर्थ असून त्यांपैकीं कोणालाही माझी योग्यता नाही !

आतां जारणमारणदिकांचा जो लोप झाला आहे, त्याचा मी जीर्णोद्धार
करणार आहे. जीवांना पीडा देणारे यज्ञयाग मी संपादीन !

माझे गुणगान करतील, स्तुती करतील, आणि नाच तमाशे
करून मला जे संतोषवितील त्यांना मी मागतील तें तें देईन.

मादक अन्न खाऊन व मद्य चगैरे पिऊन व स्त्रियांना
आलिंगन देऊन मी त्रिभुवनांतील आनंदाचा भोक्ता होईन.

अर्जुना, ही कहाणी किती लांबचांची ? ज्यांना आसुरी प्रकृतीचे वेड
लागले आहे, असे पिसाट काल्पनिक आकाशपुष्पाचा सुगंध घेऊ पाहतात,

अनेक, चित्त, विभ्रान्ताः, मोह, जाल, समावृताः,
प्रसक्ताः, कामभोगेषु, पतन्ति, नरके, अशुचौ

ज्वरानें व्यापिल्यावर रोगी हवे ते बरळतो, त्याप्रमाणें आसुरी
संपत्तीने वेडे लोक नाना प्रकारचे संकल्प बडबडतात, असे समज,

अज्ञानरूपी धुळीच्या लोटांत सांपडले, म्हणून हे आशेच्या
वाचटळींत सापडून मनोरथरूपी आकाशांत फिरविले जातात.

अनिम आखाडमेघ । कां समुद्रोर्मि अभंग ।
 तैसे कामीति अनेग । अखंड हे ॥ ३६४ ॥

मग पै कामना तिया । जिवीं जाले वेलरिया ।
 चोरपिलीं कांटिया । कमळें जैसी ॥ ३६५ ॥

कां पाखाणाचां माथां । हांडीं फूटली पार्था ।
 जीविं तैसे सर्यथा । कूट जाले ॥ ३६६ ॥

तेव्हां चडतिये रयणीं । तमाची होये पुरवणी ।
 तैसा मोहो अंतःकरणीं । वाढों लागे ॥ ३६७ ॥

आणि चाढे जंव मोहो । तंव तंव विषइं रोहो ।
 विषय तेथ ठावो । पातकांसि ॥ ३६८ ॥

पापें आपुलेन थावें । करिति जन्ममेळावे ।
 तंव जिंतां चि अघवे । यंति नरका ॥ ३६९ ॥

ह्यणौनि गा सुमती । हे कुमनोरथ पाळिति ।
 ते असुर जांति । तेया ठाया ॥ ३७० ॥

जेथ असीपत्र तरुवर । खदिरांगाराचें डोंगर ।
 तातलां तेलीं सागर । उतताति ॥ ३७१ ॥

जेथ यातनेची श्रेणी । ये तरि जांत चैतरणी ।
 पडति तिये दारुणीं । नरकलोकीं ॥ ३७२ ॥

ऐसे नरकाचिये सेले । भागीन जे जन्मले ।
 ते ही देखों भूलले । जैत यागीं ॥ ३७३ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
 यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आषाढातील मेघ अनियमीत असतात अथवा समुद्रावर लाटा जशा एकसारख्या
 येत असतात, त्याप्रमाणे त्यांचे ठिकाणी कामवासना सदासर्वदा उठत असतात,
 मग त्या कामनाच अन्तःकरणांत वेलीच्या जाळ्या झाल्या.
 ज्या प्रमाणे काट्यांनी कमळाची दळे चिरली जातात,
 किंवा दगडावर मातीचे भांडे पडले असता फुटते,
 त्याप्रमाणे, त्यांच्या मनोरथाचे तुकडे तुकडे होतात !
 ज्याप्रमाणे जसजशी रात्र होते, तसतसा अंधंकार वाढतो, तसा
 त्या आसुरांच्या अंतःकरणांत मोह जास्त जास्त वाढू लागतो.
 आणि जसजसा मोह वाढतो, तसतशी विषयासक्ती वाढते
 व जेथे विषय असतात, तेथे पापांना आश्रय असतो.
 पापें आपल्या बळानें जों जों गर्दी करूं लागतात,
 तों तों जीवंतपणींच नरकयातना भोगाच्या लागतात !
 म्हणून, हे सुमते, जे दुष्ट मनोरथ अंतःकरणात
 बाळगतात, ते असुर त्या नरकांत राहावयास येतात.
 जेथे तलचारीच्या धारेसारखी तीक्ष्ण पाते असलेले वृक्ष आहेत, खेराच्या
 निखाऱ्यांचे डोंगर आहेत व तापलेल्या उकळत असलेल्या तेलचे समुद्र आहेत,
 जेथे यातनांची परंपरा लागलेली असते, यमाची नित्य नवी
 जाचणी असते त्या भयंकर नरकलोकांत ते आसुर पडतात.
 अशा नरकाच्या शैलक्या भागांत ते जन्म घेतात,
 तेही अर्जुना, भ्रमिष्ट होऊन यज्ञ करतांना दिसतात.

आत्मसंभाविताः, स्तब्धाः, धनमानमदान्विताः,
 यजन्ते, नामयज्ञैः, ते, दम्भेन, अविधिपूर्वकम्

आपणच आपली प्रशंसा करणारे ताठर वृत्तीचे, धन व मान यांनी उन्मत्त झालेले केवळ नावाच्या यज्ञांनी पाखंडीपणाने शास्त्रविधिहीन यज्ञ करतात.

यज्ञविं यागादिकी क्रिया । आहाण ते चि धनंजया ।
परि विपलंति आचरौनियां । नाटकी जैसे ॥ ३७४ ॥

वालभाचिया उजरिया । आपणेयांप्रति कुस्त्रिया ।
जोडूनि तोखचिति जैसिया । ऐहेवपणें ॥ ३७५ ॥

तैसे आपणेयां आपण । मानितां महंतपण ।
फुगे असाधारण । गर्वे तेणें ॥ ३७६ ॥

मग लावों नेणति कैसे । आटिं व लोहखांब जैसे ।
कां उधवली आकाशें । शिळराशि ॥ ३७७ ॥

तैसें आपुलियें बरवें । आपण चि रिझति जीवें ।
तृणाहूनि आघवें । मानिती नीच ॥ ३७८ ॥

वरि धनाचिया मदिरा । माजौनि धनुर्धरा ।
कृत्याकृत्यविसरा । सवते केले ॥ ३७९ ॥

जें आंगिं आइति ऐसी । तेथ यज्ञाची गोठि कायिसी ।
तन्हीं काइ काइ पीसीं । न करिति गा ॥ ३८० ॥

ह्यणौनि कोण्हें येकें वेळें । मौढ्यमदाचेनि बळें ।
यागाचें हिं टवाळें । आदरीती ॥ ३८१ ॥

ना कुंडें मंडप वेदी । कां उचित साधनसमृद्धी ।
आणि तेयांसी चि तंव विधि । दंड चि कीर ॥ ३८२ ॥

देवां ब्राह्मणांचेनि नावें । तेउतें वारेन हीं नोहावें ।
ऐसें तेथ देयावें । लगैल कवणां ॥ ३८३ ॥

एरवीं, धनंजया, यज्ञादि क्रियांचें फळ त्यांना प्राप्त व्हायचें, पण आसुरी लोक नाटक्या प्रमाणे त्याचे आचरण करून त्या विधिविधानांना फोल करून टाकतात.

वाईट वर्तनाच्या स्त्रिया जशा आपल्या प्रियकराचा आश्रय करून, त्यामुळें आपणांस सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात.

तसे ते आपलेच आपल्याला महंत म्हणवून घेतात,
आणि त्या गर्वानें असाधारणपणें फुगतात.

मग लोखंडाचे ओतीव खांब जसें लवत नाहीत, तसे ते ताठ्याने चाकत नाहीत किंवा आकाशांत उंच गेलेल्या शिळराशीप्रमाणें ते लीनता जाणत नाहीत.

त्या प्रमाणें आपल्या चांगुलपणानें आपणच समाधान मानतात व इतरांस तृणाहून कमी लेखतात.

शिवाय धनरूपी दारूने मस्त होऊन, अर्जुना, काय करावे,
काय करू नये ह्याचा विसर पडून स्वतःला जगावेगळें मानतात.

अरे, ज्याच्या अंगी अशी वृत्ती खिलली आहे, तिथें मग यज्ञाची गोष्ट कशासाठी काढावी ? पण, अर्जुना रे, वेडींपिशीं काय म्हणून करत नाहीत.

म्हणून मूर्खपण व मद्य यांच्या प्रभावामुळे एखादे
वेळी यज्ञाची थड्या करण्यास तयार होतात !

पण त्यांच्या यज्ञाला कुंड नको, कीं मंडप नको, की वेदही नको !
योग्य साधनसमृद्धी नको; व विधीचें व त्यांचे नेहमीं वांकडेंच असतें.

देवब्राह्मणांचीं नावें नुसतीं वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी त्यांच्या कानांवर पडली,
तरीही तीं यांना सोसत नाहीत, असे जेथे आहे, तेथें मग कोणास यावें असें वाटेल ?

पैं चांसुरुवांचा भोकसा । गायीपुढां ठेउनि जैसा ।
उगाणा घेंति क्षीररसा । बुद्धिमंत ॥ ३८४ ॥

तैसैं यागाचेनि नावें । जगा वाउनि हांवे ।
नागवीति आघवें । ऐहेरावाचीं ॥ ३८५ ॥

ऐसा काहिं आपुलिया । होमीति जे उजरिया ।
तेणें कामिति प्राणियां । सर्वनाशु ॥ ३८६ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहंकार, बल, गर्व, काम आणि क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आणि दुसऱ्यांची निंदा
करणारे पुरुष आपल्या व इतरांच्या देहामध्ये असलेला जो मी, त्या माझा द्वेष करतात.

मग पुढां भेरि निसाण । लांउनि तैं दीक्षितपण ।
जगीं फोकरीति आण । वायों वायों ॥ ३८७ ॥

तेधचां महत्वे तें अथमां । तेयां सगरचां हिं चढे महिमा ।
जैसे लेवे दीधले तमा । काजळाचे ॥ ३८८ ॥

तैसैं मौढ्य घणावे । अहंकारु दुणावे ।
औढ्ढत्वे उंचावे । अहंभाउं ॥ ३८९ ॥

मग दुजेयाची भाक । नुराचेया निःशेष ।
बळियेपणें आणिक । होये बळ ॥ ३९० ॥

ऐसा अहंकारा बळा । जालेयां एकवळा ।
दर्पसागरु वेळा । सांडुनि उते ॥ ३९१ ॥

मग बोसंडलेनि दर्पें । कामा हिं पीत कुरुपे ।
तेया धर्गीं सैध पळिपे । क्रोधाग्निची ॥ ३९२ ॥

ज्याप्रमाणे बुद्धीमान लोक वासराचें पेंढा घातलेले
शव गाईचेपुढें उभे करून तिचे दूध काढून घेतात,

त्याप्रमाणे यज्ञयागाच्या निमित्ताने लोकांना आमंत्रणें देऊन
त्यांस बलेंच आणतात, आहेराच्या द्वारा त्या सर्वांना नागवितात,

आपल्या उत्कर्षासाठी असे जे काही ऊघडपणे होमहवन
करतात, आणि त्या योगें प्रण्यांच्या हत्येची कामना करतात.

अहंकारम्, बलम्, दर्पम्, कामम्, क्रोधम्, च, संश्रिताः,
माम्, आत्मपरदेहेषु, प्रद्विषन्तः, अभ्यसूयकाः

मग पुढें नौबत, डंका वगैरे लावून, ते आपणच
आपलें दीक्षितपण जगांत प्रसिद्ध करतात.

त्याप्रमाणे अधम पुरुषाचे ठिकाणी अधिकच गर्व
चढतो. ज्याप्रमाणे अंधकाराला काजळाचा लेप द्यावा,

तसैं त्यांचें मूर्खपण दाट होतें, उद्धटपणा शिखराला
चढतो, व अहंकार आणि अविचारही दुपड होतात.

मग दुसऱ्या कोणांचे नांवही निघूं नये, एवढ्या
करितां त्यांच्या सामर्थ्यास जास्तच जोर येतो.

याप्रमाणें, अहंकार एकदां प्रबल झाल्यावर गर्वाचा
समुद्र आपला किनारा टाकून बाहेर वाढतो.

मग उन्मत्तपणा अमर्याद वाढल्यावर कामाचें पित्त खवळतें;
आणि त्या धर्गीनें क्रोधाग्नी एकदम भडकून जातो.

तेथ उन्हाळा आगि पुरा । तेलातूपाचेया घठारा ।
 लागला आणि चारा । सूटला जैसा ॥ ३९३ ॥

तैसा अहंकारु आला बळा । दर्पु कामक्रोधीं रूढला ।
 एयां दोहींचा मेळा । जेयाचां ठांडें ॥ ३९४ ॥

तो आपुलिया स्वैच्छा । मग कोणी कोणी ठांडें हिंसा ।
 यां प्राणियांतें वीरेषा । न सधीति गा ॥ ३९५ ॥

पहिलें तंव धनुर्द्धरा । आपुलिया मांसा रुधिरा ।
 वेचु करिति अभिचारा- । लागौनियां ॥ ३९६ ॥

तेथ जाळितु तियें देहें । तेयांमाझि मीं आहे ।
 तेया आत्मेयां मज घाए । वाजति ते ॥ ३९७ ॥

आणि अभिचारिकिं तिहीं । उपद्रवीति जेतुलें काहीं ।
 चैतन्य मीं चि पाहिं । सीणु पावें ॥ ३९८ ॥

ऐसें अभिचारावेगळें । विपायें जें अवगळे ।
 ते टाकीति एटाळें । पैशून्याचिं ॥ ३९९ ॥

सतिया संतपुरुष । दानशीळ याज्ञिक ।
 तपस्वी अलौकिक । सन्यासी जे ॥ ४०० ॥

कां भक्त हान महात्मे । तिये माझीं निजधामें ।
 निर्वाळलीं होमं धर्म । श्रौतादिकीं ॥ ४०१ ॥

तेया द्वेषाचेनि काळकूटें । वासतूनि तीखटें ।
 कुबोलाचीं सदटें । सिंथिति कांडें ॥ ४०२ ॥

तानहं द्विषतः ऋरान्संसारेषु नराधमान् ।
 क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तेव्हा ज्याप्रमाणे खरखरित उन्हाळ्यात तेलातूपाच्या
 कोठाराला जसा अग्नी लागावा आणि त्यांत चारा सुटावा;
 त्या प्रमाणें बळाचें साहाय्य मिळालेला अहंकार आणि गर्व आणि
 कामक्रोधांनीं दुणावलेला दर्प, या दोन्हींचा संगम ज्यांचे ठायीं झाला.
 हे वीरश्रेष्ठा, ते आपल्या स्वैच्छेनुरूप मग कोणत्या
 हिंसा करून प्राण्यांचा नाश करणार नाहीत ?
 अर्जुना ! हे लोक प्रथम जारण मरणादि प्रयोग
 साधण्यासाठीं आपल्या रक्तमांसाचा व्यय करतात,
 त्या कामीं जे देह ते जाळतात, त्या देहामध्ये जो मी वास्तव्य
 करीत त्या मला-आत्मन्वाला-विलक्षण आंच देतात.
 आणि जारणमारणादि क्रियांनीं ज्याला ज्याला म्हणून ते पीडा
 देतात, त्या तितक्या ठिकाणीं चैतन्यरूप असलेला मी क्षीण पावतो.
 आणि कदांचित् त्यांच्या जारणमारण क्रियेच्या सपाट्यांतून
 जे बचावले, त्यांचर दोषदृष्टिरूपी पाषाणांचा वर्षाव करतात.
 सती, सत्पुरुष, दानशील, यज्ञ करणारे,
 जे अलौकिक तपस्वी व सन्यासी;
 किंवा भक्त, महात्मे आहेत, किंवा ज्यांची घरे श्रौतादिक
 होमकर्मानें पवित्र झालीं आहेत; जे माझे रहण्याचे ठिकाण आहेत,
 परंतु हे आसुर द्वेषरूपी काळकूटविषाने माखलेले व पाजळून तिखट
 केलेल्या दुःशब्दरूपी बाणांचा प्रहार त्या सज्जनांचरही करतात.

तान्, अहम्, द्विषतः, ऋरान्, संसारेषु, नराधमान्,
 क्षिपामि, अजस्रम्, अशुभान्, आसुरीषु, एव, योनिषु

त्या द्वेष करणाऱ्या, पापी, क्रूर कर्म करणाऱ्या नराधमांना मी
संसारातील सतत पापरूप आसुरी योनीतच जन्माला घालतो.

ऐसें आघवेया चि परीं । प्रवर्तले माझां वैरीं ।
तेयां पापियां मीं करीं । तें आइक पां ॥ ४०३ ॥
तरि मनुष्यदेहाचा तागा । घेउनि रुसति जगा ।
ते पदवी हिरौनि पै गा । ऐसे ठेवीं ॥ ४०४ ॥
क्लेशगाविंचां उकरडां । भवपुरिचां पाणवाडां ।
ते तमोयोनि तेयां कुडां । वृत्ति मीं दें ॥ ४०५ ॥
मग आहाराचेनि नांचे । तृण हीं जेथ नुगवे ।
ते व्याघ्र वृक आडवे । तैसियां करिं ॥ ४०६ ॥
तेथ क्षुधादुःखें बहुतें । तोडुनि खातां आपणपेयांतें ।
मरों मरों माघौते । होंत चि असति ॥ ४०७ ॥
कां आपुलां गरळज्वाळीं । जाळीं तेयां आंगाचीं पेंदळीं ।
ते सर्प चि करीं बिळीं । निरुधलां ॥ ४०८ ॥
परि घेउनि श्वासु घापे । येतुलेन हिं मापें ।
विसांवां तेया लिपे । अर्जुना गा ॥ ४०९ ॥
ऐसेनि कल्पांचिया कोडो । गणितां हीं संख्या थोडी ।
तेतुला वेळु न कडीं । क्लेशौनि तेयां ॥ ४१० ॥
तर्हीं तेयां जेथ जाणें । तेथिचें हें पहिलें पेंणें ।
ते पाहुनु ये दारुणें । नव्हति दुःखें ॥ ४११ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २० ॥

या प्रमाणें सर्व प्रकारांनीं जे माझ्याशीं शत्रुत्व करण्यास
प्रवृत्त होतात, त्या पापी माणसांना मी काय करतो ते जरा ऐक.
मनुष्यदेहाचा संबंध प्राप्त असताही ते जगाला त्रास देतात म्हणून त्यांची
मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना अशा स्थितीत ठेवतो,
कीं, क्लेशरूपी गांवाचां उकिरडा, आणि संसाररूपी नगरांतील घाण पाण्यातील
घाण जेथें वाहाते, ती तमोयोनी त्या मूर्खांना चतनदारीसारखी देतो.
मग खाण्याकरता जेथें गचतही उगचत नाहीं, अशा
जंगलात त्यांना वाघ किंवा विंचू यांचें जन्मास घालतो.
त्या योनींत ते भुकेनें अति ग्रस्त झाले म्हणजे ते आपल्याच
अंगाचे लचके तोडतात, आणि मरमरून पुन्हा तिथेच जन्म घेतात.
किंवा आपल्या विषाच्या अग्नीने ज्यांच्या अंगीची त्वचा पेटत असते,
त्या सर्पच्या योनींत त्यांना घालून नेहमीं बिळांत कोंडून ठेवतो.
घेतलेला श्वास टाकण्यास जितका वेळ लागतो
तितकीही विसांव्याची फुरसद या दुष्टांना मी देत नाहीं.
अशा स्थितींत कोट्यवधि कल्पांची संख्या मोजली तरी थोडीच;
इतक्या अनंतकाळपर्यंत त्यांची त्या क्लेशांतून मी सुटका करीत नाहीं.
परंतु त्यांना ज्या ठिकाणीं जावयाचें आहे, तेथचा हा पहिला
मुक्कामआहे, त्याचा विचार करतां शेष दारुण दुःखें कांहींच नव्हेंत.

आसुरीम्, योनिम्, आपन्नाः, मूढाः, जन्मानि,
माम्, अप्राप्य, एव, कौन्तेय, ततः, यान्ति, अधमाम्, गतिम्

हे अर्जुना, ते मूढ मला प्राप्त न होता जन्मोजन्मी आसुरीयोनीतच
जन्मतात. उलट त्याहूनही अतिनीच गतीला प्राप्त होतात.

हा ठाऊंवेर्हीं घरीं । संपत्ति ते आसुरी ।
अधोगति अवधारिं । जोडिली तिहीं ॥ ४१२ ॥

पाठिं व्याघ्रादि तामसा । योनि तो आळुमाळु ऐसा ।
देहाधाराचा उसासा । आथि जो हा ॥ ४१३ ॥

तो ही मीं वोलावा हिरें । मग तम चि होंति यकसरें ।
तेथ गेलें आंधारें । काळवंडिजे ॥ ४१४ ॥

जेयाचिया चिळसी । नरक घेंति चिचसी ।
सीणु जाये मूसीं । सीणे जेणें ॥ ४१५ ॥

मळु जेणें मैले । तापु जेणें पोळे ।
जेयाचेनि नावें सळे । महाभय ॥ ४१६ ॥

ऐसे विश्वाचेया वोखटेया । आधम जे धनंजया ।
ते ते होंति भोगावया । तामसा योनी ॥ ४१७ ॥

आहा सांघतां वाचा रडे । आठचितां मन खिरडे ।
कट रे मूर्खिं केवडें । जोडिलें होणें ॥ ४१८ ॥

काइस्येया ते असुर । संपत्ति जोडावी वाउर ।
जिया दीधलें थोर । पतन ऐसें ॥ ४१९ ॥

हणौनि तुवां धनुर्दरा । न व्हावें गा तिया मोहरा ।
जेउता वासु आसुरा । संपत्तिवंतां ॥ ४२० ॥

आणि दंभादि दोष साई । हे संपूर्ण जेयाचां ठांडं ।
ते त्यजावें हें चि काई । हणों फिर ॥ ४२१ ॥

अशा प्रकारें, या आसुरी संपत्तीच्या लोकांना
जी अधोगती मिळते त्याचे वर्णन केले. ऐक.
पण यानंतर, व्याघ्रादिकांच्या तामस योनीतही
जो थोडासा देहाचा चिसावा घेतला जातो,
तीही स्वस्थता हिरावून घेऊन जेथे अंधेर गेला असताही
काळवंडतो, असे ते केवळ एक तमरूपच होऊन राहतात,
मग पापालाही ज्यांचा किळस वाटतो, नरकालाही
भीती वाटेल, ज्यांच्या कष्टानें कष्टालाही मूर्च्छा येते,
ज्याच्या योगाने मल मलीन होतो, ताप ज्याच्या योगानें
पोळतो ज्याचें नांव काढलें असतां महाभयही भीती पावतें,
असे विश्वाच्या अगदी निकृष्ट पायरीवरचे स्थान ज्या
तामस योनीत मिळते तेथे हे अधम लोक जातात.
आरेरे ! हे सांगताच आमच्या वाणीला रडूं येते. च त्या योनीची आठवण
होण्या बरोबर मन मागें फिरतें. हाय हाय ! त्या मूर्खानी कोण नरक जोडला !
ज्या आसुरी संपत्तीने असली भयंकर अधोगती दिली, ती दुष्ट
आसुरी संपत्ती हे आपल्याजवळ कां पोसतात हेंच समजत नाहीं.
म्हणून हे अर्जुना ! आसुरी संपत्तीच्या लोकांचा जेथे
जथे रहिवास आहे त्या मार्गाकडे तूं जाऊं नको.
आणि दंभाआदिकरून सहा दोष ज्यांच्या ठिकाणी असतील
त्याचा त्याग करावा हें खरोखर सांगितलें पाहिजे काय ?

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत ॥ २१ ॥

त्रिविधम्, नरकस्य, इदम्, द्वारम्, नाशनम्, आत्मनः,
कामः, क्रोधः तथा, लोभः, तस्मात्, एतत्, त्रयम्, त्यजेत्

काम, क्रोध, आणि लोभ, ही तीन प्रकारचीं नरकाची द्वारे
आत्म्याचा नाश करणारी आहेत. यास्तव या तिहींचा त्याग करावा.

परि काम क्रोध लोभ । येयां तिहींचें विंब ।
थांवे तेथ अशुभ । प्रकाशलें जाण ॥ ४२२ ॥

सर्चदुःखा आपुलेया । दर्शन धनंजया ।
पाढाउ भलेया । दिधलें आथि ॥ ४२३ ॥

कां पापिया नरकभोगीं । सुवाचेयालागि जगीं ।
पातकांची दाटुगी । सभा चि हे ॥ ४२४ ॥

ते गौरव गा तंववेरि । आइकिजति गा अपटांतरीं ।
जंव तीन्हीं अंतरीं । उठीति नां हे ॥ ४२५ ॥

अपायें येणें आसलग । यातना इहिं संवर्ध ।
हाणि हाणि नोहे तीघ । हे चि हाणी ॥ ४२६ ॥

काइ बहू बोलों सुभटा । सांघितलेयां निकृष्टां ।
नरकाचा दारवठा । त्रिसांकु हा ॥ ४२७ ॥

ययां कामक्रोधां लोभां- । माजि जीवें जो होये उभा ।
तो निरयपुरिची सभा । पातला जाण ॥ ४२८ ॥

ह्यणौनि पुडुतीं किरीटी । हे कामादिदोषत्रिपुटी ।
त्यजावी गा चोखटी । आघवां विखीं ॥ ४२९ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचें प्रस्थ
माजतें, तेथेच पापकर्म पिकते, असे जाण.

धनंजया, हवें त्याला आपली भेट घडावी, म्हणून सर्व दसुःखांनी आपला
मार्ग अचूक दाखविण्याकरितां, म्हणून या तिघांना आपले वाटाडे नेमले आहे.

किंचा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून
देण्यास पातकांची ही मोठी थोरली सभाच आहे.

काम, क्रोध, लोभ हे जोपर्यंत अंतःकरणात उत्पन्न होत नाहीत तोंपर्यंतच
रौरवादि भयंकर नरक आहेत, हे शाब्दिक असे परोक्षच राहतात,

यांच्या योगानें अपाय सोपे आहेत; यातना फार सवंग होतात, जगांत
जिला हानी म्हणतात ती हानी नव्हे, तर हे तीन्ही दोषच हानिरूप होत.

वीरा अर्जुना, आतां आणखी काय सांगूं ? अरे, सर्व नरकांत जो अत्यंत
भयंकर नरक असेल, त्या नरकांचा हा तीन खिले ठोकलेला दारवटाच आहे.

काम, क्रोध व लोभ यांना जो मनःपूर्वक अनुकूल होतो,
तो नरकरूपी नगराच्या सभेमध्यें सन्मान पावतो.

म्हणून हे अर्जुना ! काम, क्रोध, लोभ यांची ही त्रिपुटी,
अत्यंत अपाय कारकच असल्या मुळे तिचा त्याग करावा.

एतैः, विमुक्तः, कौन्तेय तमोद्वारैः, त्रिभिः, नरः,
आचरति, आत्मनः, श्रेयः, ततः, याति, पराम्, गतिम्

हे कौंतेया, नरकाच्या या तीन्ही द्वारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो मनुष्य आत्मकल्याणाचें साधन करतो आणि नंतर तो श्रेष्ठ गतीस पावता होतो.

धर्मादिक चहुंआंतु । पुरुषार्थाची तैं चि मातु ।
करावी जैं सांघातु । सांडील हा ॥ ४३० ॥

हे तीन्ही जिवीं जगती । आणि निकेयाची प्राप्ति ।
हे माझे कान नाइकती । देवो ह्यणे ॥ ४३१ ॥

जें आपणपें पढिये । आत्मनाशा जो भिये ।
ते तेणें न धरावी सोये । निश्चयेंसीं ॥ ४३२ ॥

पोटीं बांधौनि पाखाण । समुद्रिं बाहिं आंगवण ।
कां जियावेया जेवण । काळकूटाचें ॥ ४३३ ॥

इहीं कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यें सिद्धति तैसीं ।
ह्यणौनि ठावो चि पुरीं । येयांचा गा ॥ ४३४ ॥

जें काहीं अवचटें । हे तिकडी सांखळ फीटे ।
तैं सुखें आपुलिये चाटे । चालों लाभे ॥ ४३५ ॥

त्रिदोषीं सांडीलें शरीर । त्रिकुटी फीटलेयां नगर ।
त्रिदाघ निमालेयां अंतर । जैसें होए ॥ ४३६ ॥

तैसा कामादिकिं तीर्थीं । सांडिला सुखा पावे जर्गी ।
संगु लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनाचां ॥ ४३७ ॥

मग सत्यंगें प्रबळें । सत्शास्त्राचेनि बळें ।
जन्ममृत्युचिं निमाळें । निस्तरे रानें ॥ ४३८ ॥

तेव्हां आत्मानंदें आघवें । जें सदा वसतें बरवें ।
तैं तैसैं चि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ॥ ४३९ ॥

जर कोणी या तिघांची संगत सोडील तरच त्याला धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारपुरुषार्थांपैकी एखाद्या पुरुषार्थाच्या प्राप्तीची गोष्ट करता येईल,

काम, क्रोध व लोभ हे तीन्ही जोपर्यंत अंतर्यामीं वास करीत आहेत, तोंवर जें इष्ट, असे कोणी सांगेल तर ते मला ऐकू येणार नाही असे जाण.

ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे किंवा जो आत्मनाशाची भीती बाळगतो, त्याने सावध होऊन या तिघांच्या चाटेस जाऊ नये.

पोटाला दगड बांधून बाहूंच्या जोरावर जसें समुद्रांत पोहणे किंवा जगण्याकरितां काळकूट चिषाचें सेवन करणें,

त्याप्रमाणे काम, क्रोध, लोभ यांच्या संगतीने तशी ती कार्यसिद्धी होते, असें म्हणांयचे झालें ! म्हणून यांचा ठावठिकाण देखील राहू देऊ नकोस,

ज्या वेळेस सहजगत्या ही तीन कड्यांची सांखळी तुटेल; तेव्हां आपल्या हिताची चाट सुखानें चालता येईल.

त्रिदोषांचा प्रकोप शांत झाला असता की जसे आरोग्य प्राप्त होते; चोरी-चहाडी-शिंदळकी यांपासून नगर मुक्त झालें, अथवा त्रिताप नाहीसे झाल्यावर अंतःकरण जसें शांत होतें,

त्याप्रमाणे काम, क्रोध, लोभ या तिघांपासून मुक्त जीव जगांत सुखी होतो, मोक्षमार्गामधें सज्जनांचा संग लाभतो.

मग सत्यंगाच्या प्रभावानें आणि आणि शुद्ध शास्त्राच्या साहाय्यानें तो जन्ममृत्युरूपी माळरानांतून पार पडतो.

त्या वेळेस, ज्या ठिकाणीं आत्मानंद नेहमीं वास केतो असें जें गुरुकृपारूपी सुंदर नगर त्यास प्राप्त होतें.

तेथ प्रियाची पैली सीमा । ते भेटे माउली आत्मा ।
तिये क्षेर्वा आटे डिंडिमा । संसारिक हे ॥ ४४० ॥

जो कामक्रोधलोभां । झाडि करुनि ठाके उभा ।
तो एचडेया येया लाभा । गोसांवी होए ॥ ४४१ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

जो शास्त्रविधीचे उल्लंघन करून कामवासनेप्रमाणे स्वैर वर्तन करतो
त्याला सिद्धी प्राप्त होत नाहीत, अथवा सुख वा मोक्षही मिळत नाही.

ना हें नाचडौनि काहीं । कामादिकांचां ठाई ।
दाटिलें जेणें डोंई । आत्मचोरें ॥ ४४२ ॥

जो जर्गी समान सकृप । हितहितु दाविता दीपु ।
तो अमान्यु केला बापु । वेदु जेणें ॥ ४४३ ॥

न धरी चि विधीची भीड । न करी चि आपुली चाड ।
वाढवीतु गेला कोड । इंद्रियांचें ॥ ४४४ ॥

कामक्रोधलोभाची कास । न सोडी चि पाळिली भास ।
स्वैराचाराचें असोस । रान रिगाला ॥ ४४५ ॥

संसारबंधु जाये । हें किर तेयाचें कें आहे ।
परि तो इहिकीं न लाहे । विषय भोगूं ॥ ४४६ ॥

ते सूटिकेचिया वाहाणी । मग पियों न लाहे पाणी ।
स्वप्नीं हीं ते कहाणी । दूरी चि तेया ॥ ४४७ ॥

तरि मांसालागि भूललां । ब्राह्मणु पाणवाडां रिगाला ।
किं तेव्हां चि तेथ लागला । आगि जैसा ॥ ४४८ ॥

तेथे प्रियत्वाची अगदी श्रेष्ठ अंतिम स्थिती त्या मायबाप आत्म्याची
भेट होते त्या क्षणीं जन्ममृत्युरूप संसाराचे हें ढोल बडवणें संपते.

याप्रमाणे जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून धैर्याने
मोक्षमार्गावर उभा होतो, तोच या परम लाभाचा स्वामी होतो,

यः, शास्त्रविधिम्, उत्सृज्य, वर्तते, कामकारतः,
न, सः, सिद्धिम्, अवाप्नोति, न, सुखम्, न, पराम्, गतिम्

किंवा हे शास्त्रांनी सांगितलेले काही न आवडून जो कामादिकांच्या
ठिकाणींच डोकें देऊन राहतो; तो आत्मघात करणारा होय.

सगळ्यांवर सारखी कृपाहृष्टी ठेवणारे व आपलें हित किंवा अनहित
दाखविणारे दिवेच असे जे महाभाग वेद, त्यांची आज्ञा जो पाळत नाहीं,

जो वेदाने सांगितलेल्या विधीची पर्वा करीत नाही, ज्याला
आत्मप्राप्तीची चाड नसते, व जो इंद्रियांचे चोचले वाढवित जातो,

जो काम-क्रोध-लोभांची कास सोडत नाही आणि त्यांचा शब्द कधीही
मोडीत नाही व जो स्वैराचाराच्या अफाट रानाचा आश्रय घेतो;

आणि परलोकास तो अंतरतो, यांत शंका नाही, परंतु
ऐहिक भोगदेखील त्यास भोगावयास सांपडत नाहीत.

तो मोक्षाच्या प्रवाहातील पाणीसुद्धा पिऊ शकत नाही,
सुखाची गोष्ट तर स्वप्नात देखील त्याजपासून दूर असते.

आणि माशांच्या लोभानें ब्राह्मण म्हणून कोळ्यांच्या जातीत शिरला,
तो तिथेही हा नास्तिक आम्हांला नको, म्हणून कोणी त्याला घेईना.

तैसें विषयांचेनि कोडे । जेणें परत्रा केलें उचडें ।
तंव तो चि आनीकडे । मरणें नेला ॥ ४४९ ॥

एवं परत्र ना स्वर्गु । इहिक ना विषयभोगु ।
तेथ केउता प्रसंगु । मोक्षाचा तो ॥ ४५० ॥

हणौनि कामाचेनि बळें । विषयो चरो पाहे ढाळें ।
तेया विषयो ना स्वर्गु मिळें । ना उद्धरे तो ॥ ४५१ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रं विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

म्हणून, कार्य कोणते व अकार्य कोणतें याची व्यवस्था लावण्यात तुला शास्त्र हेंच प्रमाण
आहे. म्हणून शास्त्रांनी सांगितलेले कर्म जाणून घेऊन तसे कर्म करण्यास तू योग्य आहेस,

या कारणें पै बापा । जेया आपुली आथि कृपा ।
तेणें वेदांचेया निरोपा । आन न कीजे ॥ ४५२ ॥

पतिचेया व्रता । अनुसरे पतिव्रता ।
अनायासें आत्महिता । भेटे जेवि ॥ ४५३ ॥

नातरि श्रीगुरुवचना । दीठि देंतु जतना ।
शिष्यु आत्मभवना- । माझि पैसे ॥ ४५४ ॥

हें असो आपुला ठेवा । जरि हाता आथि याचा ।
तरि आदरें जेवि दीवा । पुढां कीजे ॥ ४५५ ॥

तैसा अशेषां पुरुषार्था । जो गोसांवीं हों हण्णे पार्था ।
तेणें श्रुती स्मृती माथां । बैसों घापे ॥ ४५६ ॥

शास्त्र हण्णेल सांडावें । तें राज्य ही तृण मानावें ।
जें घेवचि तें न मानावें । विष ही वीरुं ॥ ४५७ ॥

त्याप्रमाणें, विषयांच्या नादाला लागून ज्यानें परलोक
पालथा केला, इतक्यांतच मरणानें त्यास दुसरीकडे नेले

याप्रमाणे त्याला परलोक नाही व स्वर्गही नाही ! किंचा ऐहिक
सुखोपभोगही नाही. मग त्याला मोक्ष प्राप्त होण्याची गोष्ट कशाला पाहिजे ?

म्हणून कामवासनेला बळी पडून हड्डाने विषयसेवनच जो करू लागतो, तो ऐहिक
विषयांला व स्वर्गसुखालाही अंतरतो, आणि त्याचा उद्धार कधीच होत नाही.

तस्मात्, शास्त्रं, प्रमाणम्, ते कार्य, अकार्य, व्यवस्थितौ,
ज्ञात्वा, शास्त्र, विधान, उक्तम्, कर्म, कर्तुम्, इह, अर्हसि

म्हणून, बापा अर्जुना, याकरितां ज्याला आपली स्वतःची कीच
असेल, त्यानें वेदांत सांगितलेल्या गोष्टींची अवज्ञा करू नये.

पतिव्रता स्त्री आपल्या पतीच्या मतांप्रमाणें वागून
सहजच स्वतःच्या आत्मकल्याणाला प्राप्त होते;

किंचा श्रीगुरुवचनाची नीट लक्षपूर्वक जपणूक
करून तो शिष्य आत्मप्राप्ती करून घेतो,

किंचा अंधाच्या जागेंत गुप्त ठेवलेला आपला ठेवा परत लाभावा
असे वाटत असेल तर दिव्याचा उजेड अगत्य पुढें करावा लागतो,

त्याप्रमाणे अर्जुना ! सर्व पुरुषार्थाचा स्वामी होण्याची ज्याला
इच्छा असेल, त्यानें श्रुतिस्मृति ह्या शिरसावंध मानल्या पाहिजेत,

जी गोष्ट करू नये म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे, तें जरी राज्य असलें, तरी तृणा
समान मानावे, आणि शास्त्र जें ग्राह्यम्हणतें तें विष असलें तरीही घातक समजू नये.

ऐसी वेदैक निष्ठा । जालेयां सुभटा ।
तरि कें आहे अनिष्ठां । भेटणें गा ॥ ४५८ ॥

पैं अहितापासौनि काढिती । हित देउनि वाढविती ।
नाहिं श्रुतीपरौती । माउली जर्गी ॥ ४५९ ॥

ह्यणौनि ब्रह्मैसिं मेळवी । तंव हे कोणहीं न संडावी ।
अगा तुह्यां ऐसां भजावीं । विशेषेसीं ॥ ४६० ॥

जें अजि तूं अर्जुना एथें । करावेया शास्त्रें साथें ।
जन्मलासि बळार्थें । धर्माचेनि ॥ ४६१ ॥

आणि धर्मा अनुज हि ऐसें । हें बोधें चि आलें पैसें ।
ह्यणौनि अनारिसें । करु नये ॥ ४६२ ॥

कार्याकार्यविचेकीं । शास्त्रें चि करावी पारखी ।
अकृत्यत्व तें कुडें लोकीं । वाळावें गा ॥ ४६३ ॥

मग कृत्यपणें खरें निगे । ते तुवां आपुलेनि आंगें ।
आचरौनि आदरें चांगें । सारावें चि ॥ ४६४ ॥

जे विश्वप्रमाणिची मुदी । आजि तूझां हातीं सुबुद्धी ।
लोकसंग्रहाची त्रिशुद्धी । योग्यु होंसी ॥ ४६५ ॥

एवं आसुरवर्गु आघवा । सांघौनि तेथिचा निगावा ।
तो ही देवें पांडवा । निरोपिला ॥ ४६६ ॥

यावरि तो पांडुचा । कुमरु भाउं जीवाचा ।
पूसैल तें चैतान्याचां । कानीं आइकां ॥ ४६७ ॥

संजये व्यासाचेया निरोपा । तो वेळु फेडिला तेया नृपा ।
तैसा मी हीं निवृत्तिकृपा । सांघैन तुह्यां ॥ ४६८ ॥

वीरा अर्जुना, याप्रमाणें जो वेदांची एकनिष्ठपणें
आज्ञा पाळतो, तर अकल्याणाची गांठ कोठून पडणार ?

तरी अहितापासून जी दूर करते, व हित करून ते वाढवणारी
अशी या श्रुतीचांचून दुसरी माउली जगाला लाभलेली नाही.

आपले परब्रह्माशी ऐक्य होईपर्यंत तिचा कोणी त्याग करू नये
आणि अर्जुना ! तुलाही विशेषेकरून तिचा आदर केल्या पाहिजे,

कारण कीं, अर्जुना, सांप्रत तूं धर्माचरणांच्या आधारावर
शास्त्रे सार्थ व सत्य करून दाखविण्याकरिता जन्मला आहेस,

आणि धर्मानुज हें नांव तुला सहज प्राप्त झालें आहे.
म्हणून तू धर्मशास्त्र सोडून चागणे योग्य नव्हे,

करण्याला योग्य काय व करण्याला अयोग्य काय, यांचा निवाडा शास्त्रावरूनच
करावा या जगांत जें करण्यास योग्य नसेल, त्याचा इहलोकी त्याग करावास.

मग करावे म्हणून जे यथार्थ ठरेल तें आपल्या
सर्व बळानें अगत्यपूर्वक आचरावें. व तडीस न्यावें.

कारण, हे शुद्धबुद्धी अर्जुना ! विश्वाला आधार देणारी जी मुद्रा, ती तुझ्या
हातांत आहे; लोकसंग्रह करण्यांचे सामर्थ्य तुझ्या अंगी निःसंशय आहे.

याप्रमाणें आसुरवर्गाचीं सर्व लक्षणें सांगून, त्यांपासून
निघणारा निर्णयही भगवंतांनीं अर्जुनाला निरूपण केला.

यावर तो पांडूपुत्र अर्जुन अंतर्यामी सद्भाव ठेवून अंतःकरणांतील योग्य विचार
देवाला विचारील. तोही आपण आपल्या चैतन्याच्या कानांनी श्रवण करावा.

व्यासांच्या आज्ञेनुरूप संजयानें जसा धृतराष्ट्राजाचा वेळ कारणीं
लावला, तसें मीही निवृत्तिनाथांच्या कृपेनें तुम्हांला सांगेन.

तुम्हीं संत माझिया कडा । दीठिचा कराल बहु वाडा
तरि तुम्हां मानें येवढा । हाईन मीं ॥ ४६९ ॥

ह्यणौनि निज अवधान । मज उठळगे पसायदान ।
दीजो जी क्षमीं होईन । ज्ञानदउठ ह्यणे ॥ ४७० ॥

तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टि
कराल; तर, मीहि तुमच्या सारखां थोर होईन,

म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, म्हणून मला अवधानरूपी
प्रसाददान द्याचे म्हणजे मी हें बोलण्यास समर्थ होईन,

ॐतत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरविभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः